

Afstudeerproject

Zang en muziek in gevangenis- liturgie

Onderzoek naar een mogelijk
optimaliseren van samenzang
in de gevangeniskerken in
Nederland

Arjen Kwantes 110009

G4V

Afstudeerproject : Zangparticipatie binnen de gevangenisliturgie

Versie : 1.6

Datum : 20 mei 2015

Auteur : Arjen Kwantes

Opdrachtgever : Dienst Geestelijke Verzorging Nederland (Dienst Justitiële Instellingen)

Vertegenwoordiger : Jan Broer, Adjunct Hoofdpredikant Protestante Geestelijke Verzorging.

Woord vooraf

Voor u ligt het resultaat van het onderzoek naar de 'Samenzangparticipatie in de gevangeniskerk,' een onderzoek dat in verschillende inrichtingen en onder verschillende geestelijk verzorgers is uitgevoerd. Het onderzoek heeft plaatsgevonden in het kader van mijn afstudeerproject als student Godsdienst Pastoraal Werk van de Christelijke Hogeschool Ede. Het onderzoek en het schrijven van het afstudeerproject hebben plaatsgevonden in de periode november 2014 tot en met april 2015.

Het onderzoek heeft plaatsgevonden in opdracht van de Dienst Geestelijke Verzorging Nederland (Dienst Justitiële Inrichtingen). Allereerst ben ik de adjunct hoofdpredikant, drs. Jan Broer dankbaar voor de hulp en inzet die hij als vertegenwoordiger van het Protestants Justitiepastoraat heeft geboden. Ook de hoofdpredikant, drs. Jan-Gerd Heetderks en de voormalig hoofdpredikant, drs. Jan Eerbeek ben ik dankbaar voor het mede mogelijk maken van dit onderzoek. Verder ben ik de meelezers: drs. Verry Patty, ds. Arjan Noordhoek en pastor drs. Wim Timmer van de Dienst Geestelijke Verzorging dankbaar. Verder bedank ik de justitiepredikanten, justitiepastores, respondenten en de inrichtingen die een bijdrage hebben geleverd aan dit onderzoek. Zonder hun medewerking was dit onderzoek niet gelukt.

Vanuit de Christelijk Hogeschool Ede ben ik drs. Hendrik-Jan de Bie (jr.) dankbaar. Als coach heeft hij mij voorzien van tal van tips tijdens kostbare overlegmomenten. Ook bedank ik dr. Teus van de Lagemaat voor de praktische tips tijdens en na afloop van de afstudeercursus. Ook mijn medestudent Erik Posthouwer wil ik bedanken voor het gezamenlijk optrekken en de vele korte overlegmomenten in de afstudeerfase.

Vanuit het Baptisten Seminarium ben ik dank verschuldigd aan de docent liturgiek, Hans Riphagen voor de overlegmomenten, het meelezen en de bruikbare feedback.

Ook ben ik mw. D. van der Kamp-Zuidhof dankbaar voor de taalkundige check van het document.

Verder wil ik mijn vrouw en kinderen bedanken voor hun steun en begrip ook als de eettafel weer helemaal gevuld lag met enquêtes en boeken.

Ik wens u veel leesplezier toe,

Arjen Kwantes

Heerhugowaard, 20 mei 2015

Inhoud

Woord vooraf.....	3
Samenvatting.....	6
Deel A. De context van het justitiepastoraat en de rol van de liturgische elementen van zang en muziek daarin.	6
1. Aanleiding.....	6
1.1. Algemeen.....	7
1.2. Zangparticipatie.....	8
1.3. Onderzoeksvraag.....	8
1.4. Deelvragen.....	8
2. Achtergrondsituatie.....	9
2.1. Eerdere onderzoeken.....	9
2.2. Variabelen.....	9
2.3. Feitelijke gegevens.....	10
2.4. Doelstelling en afbakening.....	11
2.5. Enkele begrippen:.....	12
3. Globale beschrijving van het onderzoeksveld.....	13
3.1. De functie van de Geestelijke Verzorging binnen het justitiepastoraat.....	13
3.2. De functie van de kerkdienst binnen het justitiepastoraat.....	14
4. De functie van zang en muziek binnen de liturgie van de (gevangenis-)kerk.....	16
4.1. Algemene functie van zang en muziek binnen de (gevangenis-)liturgie.....	16
4.2. Wat wordt verstaan onder zang en muziek binnen de liturgie.....	19
4.3. Denomatieve verschillen.....	23
4.4. Linguïstische en culturele aspecten.....	23
4.5. Conclusie.....	25
Deel B. Veldwerk: zang en muziek in zeven vieringen.....	27
5. Inhoudsanalyse van interviews met justitiepredikanten en justitiepastores.....	27
5.1. Inhoudsanalyse.....	27

6.	Inhoudsanalyse van enquêtes onder 127 kerkbezoekers	29
6.1.	Inhoudsanalyse	30
6.2.	Nader onderzoek	34
Deel C. Uitkomsten		36
7.	Samenvatting en conclusies	36
8.	Aanbevelingen	37
Slotwoord		39
Geraadpleegde bronnen		39
Bijlagen		42
I.	Feedback van het meeleespanel	42
II.	Workshop zang en muziek in de gevangenis.....	43
III.	Interviews met diverse justitiepredikanten en justitiepastores	47
	Interview met ds. Z.	47
	Interview met pastor Y.	50
	Interview met ds. X.	54
	Interview met pastor V.	58
	Interview met ds. T.	62
	Interview met pastor U.	65
IV.	Cijfers en grafieken.....	69
V.	Analyse van interesse voor koor- en bandparticipatie.....	79
VI.	Analyse van verschillende liturgieën	80

Samenvatting

In dit afstudeerproject staat de samenzangparticipatie tijdens de Nederlandse gevangeniskerkdiensten centraal. Om deze te verbeteren is het voor de justitiepredikanten en pastores van belang om aandacht te schenken aan de leefwereld, de context van de gedetineerde kerkbezoeker. Dit is belangrijk omdat ruim de helft van deze groep, voor hun detentie bijna nooit naar de kerk ging. De belangrijkste reden voor gedetineerden om mee te zingen is dat dit de emoties raakt. Er gebeurt dus daadwerkelijk iets tijdens het zingen, de justitiepredikant of justitiepastor bevindt zich op het snijvlak van de immanente en transcendente functie van zang en muziek. Eenvoudige liederen, het liefst in meerdere talen, zijn goed bruikbaar in gevangenissen. Als deze liederen door live begeleiding (orgel, piano, gitaar, etc.) wordt ondersteund, schept dit gunstige condities voor de samenzang binnen de gevangeniskerk. De eigen bundel 'Liedsuggesties' kan een belangrijkere rol binnen de Dienst Geestelijke Verzorging gaan vervullen. Door herbezinning op de inhoud en een gebruiksvriendelijke interface kunnen predikanten en pastores hun favoriete liederen met elkaar delen. De rol en functie van de kerkvrijwilliger binnen zang en muziek zou verder onderzocht moeten worden.

Deel A. De context van het justitiepastoraat en de rol van de liturgische elementen van zang en muziek daarin.

1. Aanleiding

'En we gaan nog niet naar huis, nog lang niet, nog lang niet'. Deze zin zal nog lang door mijn hoofd resoneren. Het is al weer een aantal jaren geleden dat ik als lid van de band 'Seven and Friends' een optreden mocht verzorgen in de gevangenis Zuyder Bos. Het was ter ere van een midwinterfeest, vlak voor kerst. Op dit soort gelegenheden mochten alle gedetineerden (dus niet alleen de kerkgangsters) naar de sportzaal komen voor muziek, een (klein) hapje en een bekertje sinas of cola. Na een mooie eerste set te hebben gespeeld kwamen er twee gedetineerde mannen naar mij toe die zich voorstelden als Henk en Barry. Ze vroegen of het goed was dat ze wat 'leven in de brouwerij' mochten brengen, waarop ik hen de microfoon gaf. Henk en Barry bleken twee gangmakers van de hoogste categorie. Op het moment dat zij de microfoon pakten, hadden zij niet alleen alle aandacht, maar iedereen begon te joelen, alsof ze wisten wat er zou gaan komen. 'Kerst', zo begon Henk gewichtig, 'is een mooie tijd. Zeker als je hier zit, geen schoonmoeder op bezoek, geen boom die je op moet tuigen, geen boodschappen die je moet doen..... (stilte) Natuurlijk maak ik een geintje, mannen. Iedereen mist zijn thuis op dit moment, maar kom op, we laten de moed niet zakken. Barry en ik gaan een liedje voor jullie zingen, en als we het een keer voor hebben gezongen dan doen jullie mee, afgesproken? Ik hoor jullie niet, afgesproken?' Een volmondig 'JA' klonk uit de zaal. De toetsenist van de band gaf een startakkoord en binnen een minuut klonk 'en we gaan nog niet naar huis, nog lang niet nog lang niet', oorverdovend uit de kelen van zo'n 150 gedetineerden.

Juist dit eenvoudige lied, in deze setting, is voor mij het bewijs dat het heel goed mogelijk is om met gedetineerden te kunnen zingen. Deze avond is voor mij exemplarisch daar waar het gaat om de kracht van de eenvoud, in combinatie met overtuiging. Ik heb mijzelf afgevraagd of er in de gevangeniskerkdiensten ook een mate van enthousiasme aanwezig is en zo ja, hoe die mate van enthousiasme aangewakkerd kan worden. Het heeft mij ertoe bewogen om het onderzoek naar de zangparticipatie binnen de gevangeniskerk te doen.

1.1. Algemeen

In de Penitentiaire Inrichting Zuyder Bos te Heerhugowaard worden op zondag kerkdiensten voor gedetineerden georganiseerd. Zuyder Bos is een mannengevangenis. De protestantse en rooms-katholieke geestelijke verzorging leiden deze kerkdiensten/vieringen per toerbeurt en geven invulling aan de liturgie. De liederen die gezongen worden komen hoofdzakelijk uit het hoofdstuk 'Liedsuggesties' van het Liturgisch Werkboek, dat onder redactie van Th. van Dun en S. Oenema in 1997 (Dun & Oenema, 1997) tot stand is gekomen. De auteurs geven in het woord vooraf aan, dat het 'Werkboek' met een bewuste reden bestaat uit een losbladig systeem. Zij stellen:

We gaan uit van de kerkelijke traditie, maar we verantwoorden die steeds opnieuw met het oog op de gedetineerde kerkganger. Via dit 'Werkboek' kunnen de justitiepastores daarover met elkaar in gesprek gaan, door suggesties en materiaal te blijven aanbieden. Regelmatig zal het 'Werkboek' zodoende worden aangevuld, hernieuwd en geactualiseerd (Dun & Oenema, 1997).

Het sterk verschillende taalveld van bezoekers van de gevangeniskerkdienst, ten opzichte van de bezoekers van de kerken buiten de muren, wordt door meerdere justitiepredikanten en justitiepastores¹ aangegeven als reden voor het primaire gebruik van de 'Liedsuggesties'. Tijdens de analyse van de interviews (deel B) en de liturgieën (bijlage) zal blijken dat alle ondervraagden tevens gebruik maken van een eigen verzameling liederen.

De keuze voor de liederen wordt door de justitiepredikant of justitiepastor gedaan, op basis van het thema van de dienst. De liturgieën van de protestantse en rooms-katholieke vieringen verschillen van elkaar. Over het algemeen kan worden gesteld dat de justitiepredikant in zijn liturgie richting de justitiepastor beweegt en vice versa. Zo wordt in zowel de rooms-katholieke als in de protestantse vieringen de gelegenheid geboden om een kaarsje te branden. Kerkbezoekers die iedere zondag naar de kerkdienst komen hebben op deze manier steeds een viering die in hoofdlijnen de gebruikelijke liturgische componenten bevat. Voor een deel van de kerkbezoekers geldt dat zij binnen detentie voor het eerst in hun leven naar een kerkdienst toe gaan, zoals straks uit de enquête (eveneens deel B) zal blijken. Juist voor deze groep is congruentie van groot belang.

Dit afstudeerproject is opgebouwd uit drie delen. In deel A wordt vooral gekeken naar de context van het justitiepastoraat en de rol van de liturgische elementen zang en muziek daarin. Na de aanleiding (§ 1) wordt de doelstelling uiteengezet (§ 2). Verder wordt er een globale beschrijving van het onderzoeksveld gegeven (§ 3). Daarnaast bespreken we ook eerdere systematische literatuur over zang en muziek (daar waar mogelijk) binnen het justitiepastoraat (§ 4). Deel B is vormgegeven door de inhoudsanalyse van een kwalitatief en kwantitatief onderzoek. Het kwalitatief onderzoek is in de vorm van een gestructureerd interview onder zes verschillende geestelijk verzorgers, drie justitiepredikanten en drie justitiepastores (§ 5). Het kwantitatief onderzoek is een enquête onder 133 gedetineerde kerkbezoekers van de in totaal zeven bezochte vieringen (§ 6). Ten slotte bevat deel C de samenvatting en conclusie (§ 7) en de aanbevelingen (§ 8). De bijlage bevat diverse uitwerkingen en de grafieken.

¹ De geïnterviewde justitiepredikanten en justitiepastors zijn het over dit onderwerp unaniem eens.

1.2. Zangparticipatie

Sinds 1993 ben ik als vrijwilliger betrokken bij de vieringen in de gevangenis kerk van Zuyder Bos te Heerhugowaard. Tot 2012 werkte ik alleen mee als pianist en heb ik mij door de loop der jaren al regelmatig afgevraagd hoe het komt dat de zangparticipatie door gedetineerden zo wisselend is. Vanaf 2012 ben ik, eerst als stagiaire en tegenwoordig als invalkracht geestelijk verzorger (Prot.) werkzaam. Ik ervaar nu ook vanuit dit perspectief het fenomeen omtrent het al dan niet meezingen van de liederen door gedetineerden.

Sommige liederen worden door de gedetineerden heel goed meegezongen, terwijl andere liederen niet of nauwelijks meegezongen worden. Tijdens de jaarlijkse studiedagen in 2014, heb ik dit met een aantal collegae gedeeld. Uit deze gesprekken werd mij duidelijk dat, alle collega's dit fenomeen onderkennen en iedereen daar vervolgens ook op geheel eigen wijze mee omgaat. De meeste justitiepredikanten zien het als een probleem en proberen daar oplossingen voor te bedenken. Andere justitiepredikanten erkennen het fenomeen maar zien het niet als een probleem doch als een gegeven. Dit is de aanleiding van het door mijzelf voorgestelde onderzoek. Ik wil de samenhangparticipatie in de gevangenis kerk in kaart brengen en naar mogelijkheden zoeken om deze te optimaliseren. Hierbij kom ik tot de volgende onderzoeksvraag:

1.3. Onderzoeksvraag

Welke motieven kunnen gedetineerde kerkbezoekers hebben voor wel of geen deelname aan samenhang tijdens de gevangenis kerkdiensten in Nederland en welke aanbevelingen kunnen worden gedaan om deze samenhang te optimaliseren?

Deelvragen die hierbij naar voren komen zijn:

1.4. Deelvragen

- Is er een verband tussen de aanwezigheid van een kerkelijke achtergrond en het al dan niet meezingen van liederen?
- Welk verband is er tussen zangparticipatie en de protestantse of rooms-katholieke invulling van de liturgie?
- Hoe gaan protestantse en rooms-katholieke geestelijk verzorgers in de diverse inrichtingen om met samenhang in hun gevangenis kerkdiensten? Wat zijn de verschillen en de overeenkomsten? In welke mate spelen linguïstische argumenten een rol bij het al dan niet meezingen van liederen?
- Is er een relatie tussen enerzijds de zangparticipatie, anderszijds de mannelijk of vrouwelijke gedetineerden?
- Bestaat er een relatie tussen zangparticipatie en muzikale ondersteuning?
- Welke wensen en suggesties hebben gedetineerden aangaande de samenhang tijdens de kerkelijke vieringen?

Nu we in grote lijnen de opbouw, de onderzoeksvraag en de deelvragen van deze afstudeeropdracht in kaart hebben gebracht, is het belangrijk om te bestuderen tegen welke achtergrond deze opdracht wordt uitgevoerd.

2. Achtergrondsituatie

In deze paragraaf wordt de achtergrondsituatie van het onderzoek besproken. Verder worden de variabelen en de feitelijke gegevens belicht. Er wordt een verantwoording van de diverse afbakeningen gedaan en de belangrijkste begrippen uit dit onderzoek worden verklaard.

2.1. Eerdere onderzoeken

In de afgelopen periode is er door enkele justitiepastores al eens oppervlakkig onderzoek gedaan naar zangparticipatie in de gevangeniskerk. Zo is in augustus 2012, landelijk, een lijst onder gedetineerde kerkbezoekers uitgedeeld waarop zij konden aangeven welke liederen zij graag in de gevangeniskerkdienst zouden willen en kunnen zingen. Hier zou een top 10 uit moeten zijn gekomen maar zover is het nooit gekomen. Ik heb niet kunnen achterhalen wat de reden hiervan is.

Eind jaren '90 is er in Zuyder Bos een experiment gedaan waarbij liederen zijn vertaald en de verschillende coupletten van de liederen steeds in een andere taal werden gezongen. Na het verstrijken van de jaren en het aantreden van nieuwe justitiepredikanten en justitiepastores, is dit experiment niet verder onderzocht.

De band Seven and Friends heeft in 2007, op verzoek van een scheidend pastor een aantal liederen uit het persoonlijke repertoire van deze pastor op cd opgenomen. Daarbij lag het accent op de meertaligheid van de liederen. De cd heeft de titel 'Praise in Prison I' gekregen en is niet alleen onder de justitiepredikant en pastor maar ook onder de gedetineerden van Zuyder Bos en andere inrichtingen uitgedeeld. In 2009 is een vervolg-cd uitgebracht met de titel 'Praise in Prison II'. Op deze cd zijn een aantal liederen ook weer meertalig opgenomen. Bij de selectie van de liederen voor de cd uit 2009, is rekening gehouden met de persoonlijke voorkeur van een aantal justitiepastores uit diverse inrichtingen. Vanwege beperkte sponsorgelden, is de doelstelling om alle gedetineerde kerkbezoekers in Nederland een cd te kunnen geven helaas niet gehaald.

Een onderzoek van Mirjam Sterk en Marcel Barnard dat in het *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 17 (2001) is gepubliceerd, heeft raakvlakken met de gevangeniskerk. Het onderzoek belicht de liturgie in justitiële inrichtingen. Hierbij richt het zich niet primair op de zang en de muziek maar op de prediking. Toch bevat het onderzoek tal van aanknopingspunten die van belang zijn voor deze afstudeeropdracht. Zo bevat het onderzoek cijfers over aantallen kerkdiensten en aantallen justitiepastores uit 1998. Deze cijfers heb ik kunnen vergelijken met de meest recente cijfers. Het onderzoek bevat een summiere bestudering van de 'Liedsuggesties' binnen het Liturgisch Werkboek (Dun & Oenema, 1997). In mijn liturgieonderzoek (zie bijlage) onderzoek ik in hoeverre deze 'Liedsuggesties' nog gebruikt worden.

2.2. Variabelen

Algemeen - Bij een onderzoek naar de functionaliteit van het gebruik van liederen in de kerkdiensten van gevangenen is het van belang om onderscheid te maken tussen de verschillende aanwezigen tijdens de vieringen. Onder de aanwezigen zitten - naast gedetineerden – kerkvrijwilligers, musici,² justitiepredikanten en justitiepastores. In veel gevallen is er ook bewakend personeel aanwezig. Binnen de landelijke groep gedetineerde kerkbezoekers is het onderscheid te maken tussen mannelijke en vrouwelijke gedetineerden in verschillende regimes. Er zijn gedetineerden die in

² Exodus, 2015 Exodus Nederland faciliteert in de ca.1300 vrijwilligers die wekelijks in de kerkdiensten aanwezig zijn. De Geestelijke Verzorging van de diverse inrichtingen coördineren de werkzaamheden.

afwachting van het vonnis zijn,³ er zijn gedetineerden die hun vonnis hebben gehoord en gedetineerden die het vonnis aanvechten en dus in afwachting zijn van het Hoger Beroep. Verder is er binnen de Dienst Justitiële Inrichtingen onderscheid te maken tussen Penitentiaire Inrichtingen, Forensisch Psychiatrische Centra, Justitiële Jeugdinrichtingen en Detentatiecentra/Uitzetcentra.

Godsdienstsociologisch- De **achtergrond** van de gedetineerden speelt mee. Zijn de gedetineerden kerkelijk grootgebracht of juist niet. De cultuur speelt een rol. Komt men uit een land waarbij zingen niet gebruikelijk is of waarin in de kerk juist heel uitbundig wordt gezongen? Wat is de beleving van gedetineerden tijdens de vieringen; zijn ze gewend om actief mee te doen of juist alleen te luisteren? Speelt het **taalveld** een rol? Hiermee bedoel ik zowel het al dan niet mee kunnen zingen met de liederen vanwege linguïstische argumenten. Men spreekt bijvoorbeeld een andere taal, of men is onbekend met het jargon van de liederen. Maar ook een taalarme opvoeding kan meespelen, net als het opleidingsniveau. Welke **waarde** kent men toe aan de liederen; is een lied alleen maar een melodie waarop je een tekst kunt zingen, of heeft men een andere functie van het lied voor ogen?

2.3. Feitelijke gegevens

Voor de feitelijke gegevens is er gebruik gemaakt van het eerder gedane onderzoek (Sterk & Barnard, 2001) aangevuld met de meest recente, relevante gegevens. Sterk & Barnard (2001) maakten gebruik van het toenmalig meest recente jaarverslag van de hoofdpredikant. Er zijn in het jaar 1999 in totaal 3243 kerkdiensten georganiseerd. Bij deze kerkdiensten waren 75 rooms-katholieke pastores en 64 protestantse predikanten actief. Er wordt melding gemaakt van 1188 vrijwilligers die bij de verschillende vieringen betrokken waren.

In 2014 zijn er in totaal 6927 geregistreerde rooms-katholieke en protestantse kerkdiensten door de Dienst Geestelijke Verzorging van het Ministerie van Justitie georganiseerd (DGV, 2014). De verdeling per denominatie is als volgt:

- Rooms-katholiek. Aantal kerkdiensten: 3244. Geestelijk verzorgers: 50 (incl. 7 ingehuurd krachten) – daarnaast zijn er ook kerkvervangers⁴ ingezet.
- Protestant. Aantal kerkdiensten: 3683. Aantal geestelijk verzorgers: 37 (incl. 2 ingehuurd krachten) – daarnaast zijn er ook kerkvervangers ingezet.
- In totaal waren 1300 vrijwilligers betrokken bij de vieringen (Exodus, 2015).

Het is niet met zekerheid vast te stellen hoe het komt dat het aantal kerkdiensten in 2014 ruim verdubbeld is. Het feit dat de cijfers afkomstig zijn van het jaarverslag van de Hoofdpredikant zou kunnen duiden dat in de jaarcijfers van 1999 alleen gebruik is gemaakt van de hoeveelheid protestantse vieringen. Wel valt met zekerheid vast te stellen dat de hoeveelheid rooms-katholieke justitiepastores in aantal met ca. 33% is afgenomen. Bij de protestantse justitiepredikanten ligt dat percentage met ruim 42%, nog hoger. Het percentage vrijwilligers is met 9,4% gestegen. De recente uitvoering van het Masterplan (DJI, Masterplan 2013-2018, 2013, p. 11) dat uitgaat van een dalende behoefte aan cellen, heeft tot gevolg dat er de komende jaren op alle diensten, dus ook op de Dienst Geestelijke Verzorging, met 10% wordt bezuinigd.

Ten slotte kan nog gesteld worden dat het percentage rooms-katholieke en protestantse geestelijk verzorgers wordt berekend aan de hand van het Behoeftesonderzoek.⁵

³ DJI, 2009-2015 Gedetineerden die verdacht worden van een strafbaar feit kunnen in afwachting van de uitspraak van de rechter preventief worden gehecht, dat wil zeggen voorlopig vastgezet worden. Zij verblijven dan in een Huis van Bewaring. Na uitspraak van de rechter gaan veroordeelden dan door naar een gevangenis.

⁴ Kerkvervangers zijn geestelijk verzorgers van buiten de Dienst Justitiële Inrichtingen.

2.4. Doelstelling en afbakening

Het uiteindelijke doel van deze afstudeeropdracht is om de Dienst Geestelijke Verzorging van de DJI een aantal aanbevelingen ter ondersteuning van de zangparticipatie tijdens de gevangeniskerkdiensten in Nederland te kunnen overhandigen. In deze aanbevelingen wil ik ingaan op zowel de aangedragen adviezen en oplossingen uit het veldonderzoek alsmede op de literaire onderbouwing. Daarnaast ben ik nieuwsgierig naar de redenen achter de houding van de justitiepredikanten en justitiepastores die de zangparticipatie als een gegeven zien en daar verder geen optimalisering in nodig achten.

Door te onderzoeken hoe in de gevangeniskerk geloofsovertuiging, zingen en gedetineerd zijn zich tot elkaar verhouden, wil ik met dit onderzoek een bijdrage leveren aan de doordenking en de ontwikkeling van de gevangenisliturgie.

Afbakening populatie

De populatie binnen dit onderzoek bestaat uit de kerkbezoekers (m/v) van Nederlandse Penitentiaire Inrichtingen (PI's) en Forensisch Psychiatrische Centra (FPC's). Omdat niet de hele populatie ondervraagd kon worden is er gekozen voor een vijftal steekproeven (Verhoeven, 2011, p. 118). De metingen die zijn verricht, zijn steeds tijdens de kerkdiensten gedaan. De deelpopulatie bestaat voor dit onderzoek uit alle aanwezige kerkgangers van de steekproefvieringen. In totaal zijn dat 133 kerkgangers geweest. Van deze 133 hebben 127 de enquête ingevuld. Daarbij zijn twee verschillende disciplines van de Dienst Justitiële Inrichtingen onderzocht. Er is gekozen voor onderzoek in de Penitentiaire Inrichtingen en een Forensisch Psychiatrisch Centrum. Dit vanwege het feit dat binnen deze twee instellingen de gedetineerden, respectievelijk patiënten langer aanwezig zijn. Om uitspraken te kunnen doen over de zang en muziek binnen de Dienst Justitiële Inrichtingen is het zinvol om mensen te enquêteren die een aantal vieringen hebben meegemaakt. Door meerdere inrichtingen in meerdere provincies in Nederland te onderzoeken kunnen we stellen dat de deelpopulatie aselekt is. De uitkomsten kunnen hierdoor als representatief worden beschouwd.

Onderzochte instellingen

Zoals hierboven is beschreven willen we uitspraken kunnen doen op basis van gegevens die representatief zijn. Jeugddetentie en vreemdelingenbewaring zijn in dit onderzoek achterwege gelaten vanwege het relatief kortere verblijf van gedetineerden in deze instellingen. Er is daarom gekozen voor onderzoek in de volgende instellingen:

1. *Forensisch Psychiatrisch Centrum (TBS kliniek) in het midden van het land.*
2. *Een vrouwengevangenis, een PI in het zuiden van het land.*
3. *Een mannengevangenis, een PI in het noorden van het land.*
4. *Een mannengevangenis, een PI in het westen van het land.*
5. *Een mannengevangenis, half open inrichting, eveneens in het westen van het land.*

Afbakening geestelijk verzorgers

⁵ Steekproefsgewijs worden gedetineerden over hun behoefte aan geestelijke verzorging bevraagd. Aan de hand van deze cijfers wordt de verdeling van 100% geestelijke verzorging evenredig over alle denominaties verdeeld. Op dit moment ligt dit percentage voor de rooms-katholieken op 29.8% en voor de protestanten op 22.5%. In 2017 is het eerstvolgende Behoeftesonderzoek.

Afbakening van de bevroegde protestantse justitiepredikanten en rooms-katholieke justitiepastores is gedaan op basis van beschikbaarheid en het hebben van de viering tijdens de 'steekproefviering' in de bovengenoemde inrichtingen. Om een oecumenische weging te kunnen maken is gekozen voor 3 justitiepredikanten en 3 justitiepastores. Zij hebben allen goedkeuring gegeven voor het onderzoek in hun vieringen en een gestructureerd interview, waarbij zij de vragenlijsten van te voren toegestuurd hebben gekregen.

Afbakening geografisch

Doordat er geen aantoonbare geografische verschillen aan het licht gekomen zijn (zie § 6) wordt het verder niet noodzakelijk geacht, om in de overige provincies steekproefsgewijs een onderzoek te starten.

2.5. Enkele begrippen:

Meezingen/zangparticipatie

In de opzet van dit onderzoek wordt met regelmaat gesproken over het 'meezingen' van liederen door kerkbezoekers in de gevangeniskerkdienst. Meezingen is een kwalificatie die zich lastig laat meten. Meetbaar is het voortgebrachte volume uitgedrukt in decibel, echter dat is niet het doel van dit onderzoek. Onder **meezingen** verstaan we: *het door meerdere kerkbezoekers voortbrengen van verstaanbare tekst op de melodie of daar zichtbaar moeite voor doen. (stipulatieve betekenis).*

Ritueel en liturgie

Er is voor een gecombineerde term gekozen vanwege de koppeling van beide elementen in '**Ritueel-liturgisch.**' Liturgie wordt op deze manier geen statische maar een dynamische term. Zowel antropologische aspecten, mens in plaats en tijd, als culturele aspecten als het maatschappelijke en het culturele milieu worden hiermee ingesloten, aldus Paul Post (Eerbeek & Iersel, 2009, p. 115). Het is om deze reden dat in deze afstudeeropdracht onder ritueel-liturgisch wordt verstaan:

'Ritueel is een meer of minder herhaalbare handeling, of beter een sequentie van handelingselementen die van een louter functionele een symbooldimensie krijgt door formalisering, stilering en situering in plaats en tijd. Individuen en groepen brengen daarmee hun ideeën en idealen, identiteiten en mentaliteiten tot expressie.

Liturgie kan van daaruit worden omschreven als het rituele handelen waarmee christenen, collectief en/of individueel, hun geloof tot expressie brengen.' (Post, 2009)

Geestelijk verzorger

Predikant, pastor, imam, rabbijn, pandit, boeddhist en humanist die vanuit zijn⁶ denominatie is uitgezonden naar de Dienst Geestelijke Verzorging of via een uitzendorganisatie op tijdelijke basis werkzaam is bij de Dienst Justitiële Inrichtingen in Nederland. Hij verzorgt op frequente basis de kerkdiensten, gebedsdiensten, of bezinningsmomenten in de diverse inrichtingen. Daarnaast wordt er door hem voorzien in pastorale ondersteuning van gedetineerden en in het organiseren van gespreksgroepen. In dit onderzoek zijn alleen de predikant (Prot.) en pastor (RKK) betrokken. Waarbij vermeld dient te worden dat 'justitiepastor' voor zowel de predikant als de pastor wordt gebruikt

⁶ In verband met de leesbaarheid ga ik uit van de hij-vorm. Er zijn zowel mannelijke als vrouwelijk geestelijke verzorgers werkzaam bij de Dienst Justitiële Inrichtingen in Nederland.

(Dun & Oenema, 1997, p. 2). Toch mag de rooms-katholieke pastor geenszins verward worden met pastoor. Deze laatste is namelijk een gewijde priester die aan het hoofd van een parochie staat.

Gevangeniskerk:

Christelijke samenkomsten voor gedetineerden, die door het protestantse en de rooms-katholieke Dienst Geestelijke Verzorging van de Dienst Justitiële Inrichtingen van het Ministerie van Veiligheid en Justitie in de diverse penitentiare inrichtingen, klinieken en uitzetcentra frequent worden georganiseerd.

Gevangenisliturgie:

De orde van dienst in de gevangeniskerk. Hierin speelt de oecumenische benadering van de ritueel-liturgische componenten 'zang, muziek en woordverkondiging' een belangrijke rol.

Gedetineerde:

'Persoon die van zijn bewegingsvrijheid is beroofd doordat het Openbaar Ministerie hem in een gevangenis houdt' (Eeckhoutte, sd). Binnen de context van het Justitiepastoraat vullen Sterk en Barnard daarbij aan: 'Een aantal dominante kenmerken zijn: geen kennis van de christelijke traditie, niet kerkelijk actief, multinational en multireligieus. Wordt door de justitiepastores nadrukkelijk niet alleen als een gevangene, maar ook als een vrij mens gezien' (Sterk & Barnard, 2001, p. 284).

Omdat dit onderzoek wordt uitgevoerd onder gedetineerde kerkbezoekers in de gevangenis, prefereer ik de term 'kerkbezoeker' boven 'gedetineerde'. Het geeft uiting aan de term 'vrij mens', waar Sterk en Barnard (2001) op doelen.

Optimaliseren:

Uitgaande van de norm binnen de liturgie, (die middels literatuurstudie verder wordt uitgewerkt) dat samenzang een activiteit betreft waarbij een appél wordt gedaan op alle aanwezigen. Met optimaliseren wordt dan bedoeld: aanbevelingen om norm en praxis met elkaar te vereenzelvigen.

Nu de achtergrond van het onderzoek in grote lijnen is belicht en de voornaamste begrippen zijn geduid, zullen we ons in de volgende paragraaf specifiek richten op het inmiddels afgebakende onderzoeksveld.

3. Globale beschrijving van het onderzoeksveld

In deze paragraaf sta ik kort stil bij de functie van de Geestelijke Verzorging binnen het justitiepastoraat en ga ik in op de functie die de gevangeniskerkdienst daarin inneemt.

3.1. De functie van de Geestelijke Verzorging binnen het justitiepastoraat

Zoals reeds bij de beschrijving van Geestelijke Verzorging is beschreven (§ 2.4.), zijn er meerdere geestelijke stromingen binnen het justitiepastoraat actief. Zoals aangegeven richten wij ons op de twee christelijke stromingen, de protestantse en de rooms-katholieke. Sterk en Barnard geven, in hun onderzoek naar het gebruik van liturgie in de gevangeniscontext, de volgende omschrijving van Geestelijke Verzorging: '*De professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging*' (Sterk & Barnard, 2001, p. 273) (Heitink, 1994). Zij voegen daaraan toe dat volgens de *Beginnelsenwet Gevangeniswezen* (artikel 39 en 40) '*de functie van de Geestelijke Verzorging wordt beschreven als: het organiseren van*

godsdienstoefeningen; het geven van godsdienstonderwijs; het organiseren van gespreksgroepen en bezinningsdagen, en het afleggen van individuele bezoeken (Sterk & Barnard, 2001). Het accent komt bij Sterk en Barnard (2001) te liggen op de eerstgenoemde functie, het organiseren van godsdienstoefeningen. De functie van de geestelijk verzorger is 'anders gezegd' als eerste het organiseren van de erediensten binnen de inrichting.

In het artikel 'De plaats van de pastor binnen de justitiële inrichting' beschrijft M. Blom (Blom, 1996, pp. 9-13) drie gronden voor de aanwezigheid voor de pastor binnen deze context. (1^e) De Geestelijke Verzorging is gebaseerd op een **wettelijke grondslag**. Volgens artikel 6 van de Grondwet heeft iedereen recht op zijn godsdienst:

- 1. Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.*
- 2. De wet kan ter zake van de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen regels stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden* (PDC, 1983).

(2^e) Daarnaast is er **de opdracht vanuit de kerk** om gevangenen te ondersteunen en hen niet aan hun lot over te laten. (3^e) Ten slotte lopen gevangenen door hun detentie op tegen **existentiële vragen**. Daarvoor kunnen zij terecht bij de geestelijk verzorger (Sterk & Barnard, 2001, p. 274).

Barmhartigheid

Theo de Wit schrijft over de twee laatste argumenten van Blom in het 'Handboek justitiepastoraat' over de term '*barmhartigheid*'. Hij gaat daarbij niet zozeer in op de functie, maar meer op de beweegredenen van de justitiepastor. Hij ziet vooral in de term 'barmhartigheid' een legitiem mandaat voor de justitiepastor, waarna hij de term vooral wil ontdoen van alle menselijke claims: *'Wij neigen ertoe barmhartigheid te instrumentaliseren of te functionaliseren; te verwetenschappelijken; te sentimentaliseren en ten slotte te annexeren of te monopoliseren'* (Wit, 2009, p. 36). Met deze stelling wil hij een bewustwording van de kern van de zaak teweeg brengen. Barmhartigheid is meer dan het voeden van hongerigen, dorstigen te drinken geven, het kleden van naakten, vreemdelingen herbergen, zieken bezoeken en helpen, bezoeken van gevangenen en doden begraven. Het is ook meer dan de geestelijke werken: onwetenden onderrichten, twijfelaars raad geven, bedroefden troosten, zondaars vermanen, moeilijke mensen verdragen, beledigingen vergeven, voorbidden. De Wit haalt in zijn artikel de Leuvense filosoof Paul Moyaert (1998;2007) aan. Deze stelt in zijn artikel '*Barmhartigheid: transcendentie verdragen*' (Moyaert, 2007) dat het eigene van barmhartigheid niet moet worden gevonden in wie deze werken uitvoert, maar in wie ontvangt.⁷

3.2. De functie van de kerkdienst binnen het justitiepastoraat

Gedetineerden vullen bij binnenkomst in de strafinrichting een formulier in waarop aangegeven wordt of, en zo ja welke, geestelijke zorg verleend moet worden. De denominaties zijn in § 2.4. onder Geestelijke Verzorging uiteengezet. Gedetineerden kunnen voor een gesprek een beroep doen op hun voorkeur. Daarnaast worden er voor de moslims en christenen respectievelijk gebedsdiensten en kerkdiensten georganiseerd. Ik richt mij nu op de kerkdiensten.

⁷ Moyaert trekt een vergelijking tussen de werken van barmhartigheid en de gelijkenis van de Barmhartige Samaritaan (Lucas 10:36). Volgens Moyaert (2007, p. 716) moet in dit kader dan niet de vraag worden gesteld: Wie is mijn naaste? Maar veeleer, wat betekent het voor iemand om naaste te zijn voor iemand?

Gedetineerde kerkbezoekers worden in het onderzoek van Sterk en Barnard (2001) ook gezien als 'vrije mensen'. De kerk 'binnen de gevangensemuren' bevat in het verlengde hiervan dus ook raakvlakken met de vrije kerk 'van buiten'. De kernwaarde van de godsdienstoefening, waar in § 3.1. over gesproken werd, kunnen we dan koppelen aan de betekenis die daar buiten de gevangensemuren aan gegeven wordt.

Godsdienstoefening

Sake Stoppels benadrukt in zijn boek 'Voor de Verandering,' de functie van godsdienstoefening. Christendom is niet iets dat vanzelf gaat, volgens hem. Zo stelt hij: 'Navolging van Christus is geen cultureel automatisme, maar moet telkens weer beoefend en geoefend worden. 'Godsdienstoefening' is in dit verband nog niet zo'n gekke uitdrukking. Goede oefenplekken zijn nodig' (Stoppels, 2009, p. 23). De gevangeniskerk als oefenplek is niet zo'n vreemde gedachte. Toch moet zich men blijven realiseren dat de redenen om naar de gevangeniskerkdienst te gaan zijn, dikwijls anders zijn dan de redenen die men buiten de muren als motivatie aanvoert. Blom schrijft hierover in 'De plaats van de pastor in een justitiële inrichting' (Blom, 1996) dat de drempel over het algemeen laag is om naar de gevangeniskerkdienst te komen. Als externe motivatie noemt hij dat men even uit de cel kan en mensen van buiten de gevangenis kan ontmoeten [vrijwilligers – AK]. Als intrinsieke motivatie wordt, 'je kunt jezelf zijn' en 'je wordt over jezelf aan het denken gezet' aangegeven (Blom, 1996, p. 91; Sterk & Barnard, 2001, p. 275).

Leo Spruit maakt de motivering in zijn verhandeling 'Het religieus profiel van gedetineerden, met het oog op herstelgericht pastoraat' (Spruit, 2009) in het Handboek Justitiepastoraat, nog explicieter.

Er zijn religieuze redenen: om iets van God te ervaren; voor de preek; om te bidden. Er zijn persoonlijke redenen: om een kaarsje aan te steken; omdat ik me daarna sterker voel; voor hulp bij problemen. Er zijn sociale redenen: om met anderen te zijn; mensen van buiten te ontmoeten. Er zijn sfeer gerelateerde redenen: voor de sfeer; voor de muziek en het samen zingen; voor de gedichten en de verhalen. 'Afwisseling' als reden: omdat het afwisseling biedt; omdat ik dan weet dat het zondag/vrijdag is (Spruit, 2009, p. 166).

Viering

De godsdienstoefening vindt plaats in speciale ruimten. Namen die aan deze ruimten worden gegeven zijn dikwijls stiltecentrum, bezinningsruimte, kapel, gebedsruimte of kerkzaal. De ruimten worden voor de viering 'denomatief ingekleurd' door het neerzetten van crucifixen en beelden, het neerleggen van gebedstapijten of het ophangen van wandkleden. Bij de meeste inrichtingen wordt er in de kerkruimte een liturgisch centrum ingericht. De kerkelijke kleur is zichtbaar aan het kleed over het altaar, er wordt een paaskaars neergezet. In verband met de brandveiligheid⁸ is het aansteken van kaarsen voor eigen gebedsintentie aan banden gelegd en kan het beleid hierin per inrichting sterk verschillen. Tijdens de vieringen zijn er in veel gevallen vrijwilligers aanwezig. Zij worden gezien als 'neutrale kerkbezoekers'. Voor gedetineerden vaak de '*te vertrouwen gesprekspartners*' te midden van een wereld waar wantrouwen heerst. Naast het voeren van gesprekken helpen de vrijwilligers vooraf mee met het klaarzetten van de kerkzaal en het uitdelen van de koffie na afloop.

⁸ Na de Schipholbrand op donderdag 27 oktober 2005 is het beleid rondom het gebruik van vuur in de gevangeniskerkdiensten drastisch beperkt. In veel inrichtingen mag alleen nog met elektronische kaarsjes worden gewerkt.

Godsdienstoefening in de gevangenis vindt dus plaats in de ontmoeting, in het bidden en lezen, in luisteren en samen zingen, zoals we zagen in de verschillende motieven om naar de vieringen te komen.

Nu de Geestelijke Verzorging en de functie van de kerkdienst in relatie tot het justitiepastoraat in grote lijnen is verkend, wil ik mijn onderzoek nu verder toespitsen op de rol van zang en muziek binnen de gevangeniskerkdiensten. We richten ons allereerst op eerder verschenen literatuur.

4. De functie van zang en muziek binnen de liturgie van de (gevangenis-)kerk.

In deze paragraaf wordt eerder verschenen literatuur onderzocht op de functie van zang en muziek binnen de (gevangenis-)kerk. Het blijkt dat er bijzonder weinig gepubliceerd is over de liturgie binnen de gevangeniskerk (Sterk & Barnard, 2001, p. 275). Binnen de eerder verschenen systematische literatuur over de liturgie binnen de gevangeniskerk is zeer beperkt materiaal over het gebruik van zang en muziek gevonden. We zullen ons dus primair richten op de algemene betekenis van zang en muziek binnen de liturgie, waarbij we daar waar dat mogelijk is de connectie met de gevangeniscontext maken. Naast de studie naar de algemene functie en inhoud van zang en muziek binnen de liturgie, kijken we ook naar wat gezegd kan worden over de verschillen tussen en overeenkomsten van protestantse en rooms-katholieke invulling van de gevangensliturgie. Ten slotte staan we nog kort stil bij linguïstische en culturele aspecten, die van belang zijn voor zang en muziek binnen de gevangensliturgie.

4.1. Algemene functie van zang en muziek binnen de (gevangenis-)liturgie.

In zijn boek, 'Samen in de Naam van Jezus', beschrijft Evert W. van de Poll de functie van zang en muziek binnen de kerkelijke samenkomst. Muziek en zang hebben een dienende functie ten opzichte van de viering in zijn geheel. Het zingen en musiceren, hoort bij bidden. Hij baseert zich op het Psalter waar tal van vormen van gebed naar voren komen: 'van dankzegging en zegening, tot vraaggebed en voorbede, uitingen van vreugde, van adoratie, maar ook van verdriet en vertwijfeling' (Poll, 2009, p. 162).

Ontmoeting

Hij stelt dat de centrale functie van zang en muziek ligt in de ontmoeting met God en elkaar. In het verlengde hiervan werkt hij vervolgens drie functies van zang en muziek uit. Allereerst de '**devotionele functie**.' Een tekst die de schrijver in dit kader aanhaalt komt uit Jac. 5:13 waar staat: 'Is iemand blij te moede? Laat hij lofzingen' (NBG, 1951). Dus het uiten van gevoelens van beneden naar boven. Poll (2009) noemt deze functie daarom 'een verticale lijn, van mens naar God.' Vervolgens heeft zang en muziek ook een '**onderwijzende functie**,' die hij een verticale lijn van boven naar beneden noemt. Hij haalt hierbij Kol. 3:16 aan waar staat: 'Het woord van Christus wone rijkelijk in u, zodat gij in alle wijsheid elkander leert en terechtwijst en met psalmen, lofzangen en geestelijke liederen zingende, Gode dank brengt in uw harten' (NBG, 1951). Dus het zingen heeft een ook vertolkende functie van het Woord van God. Ook de pastorale functies van troost en bemoediging zijn hierbij ingesloten. Ten slotte benoemt Poll (2009) de '**gemeenschapsvormende functie**' waarbij hij Ef. 4:19 aanhaalt waar staat: 'en spreekt onder elkander in psalmen, lofzangen en geestelijke liederen, en zingt en jubelt de Here van harte' (NBG, 1951). Je viert samen, je zingt samen. Dit schept een band en 'versterkt de broederschap' (Poll, 2009). Met Van de Poll kunnen we dus drie functies aan zang en muziek binnen de vieringen duiden: de devotionele, de onderwijzende en de

gemeenschapsversterkende functie.

In zijn boek 'Approaching God' onderschrijft Christopher J. Ellis de verschillende functies die van toepassing zijn op het ritueel-liturgisch handelen binnen de vieringen. Als aanvulling stelt hij dat de gemeenschapsvormende functie weliswaar horizontaal is, toch wordt deze door God aangestuurd en moet dus niet zuiver menselijk worden geïnterpreteerd (Ellis, 2009, p. 40).

Sense of belonging

De twee assen, verticaal en horizontaal komen we in het kader van het justitiepastoraat ook tegen in een bijdrage van Arjan Noordhoek. Hij citeert in 'Liturgie in de Bajes' (Noordhoek, 2009) uit het boek 'Een misdadiger is meer dan zijn delict' van drs. Jan Eerbeek.

In de gevangenis heb ik gezien hoe de kerk van betekenis is in het concrete leven. Het gaat over diepgang, de omgang met God. Dat is de verticale dimensie. En het gaat om het leven van iedere dag: de horizontale dimensie. Juist in die verbinding van de verticale en de horizontale dimensie kan de kerk veel doen. Maar dan moet die kerk wel dichtbij mensen zijn. (Eerbeek, 2009 p. 287; Noordhoek, 2009)

Op het snijvlak van de horizontale en de verticale dimensie bevindt zich de uitdaging om kerkbezoekers de 'sense of belonging' te geven. Noordhoek (2009) haalt Eerbeek (2009) aan om aan te geven waar werkterrein van pastoraat zich bevindt. Met 'sense of belonging' wordt bedoeld dat kerkbezoekers binnen de gevangeniskerk ergens 'bij horen'. Alles binnen de viering draagt bij aan die bewustwording, ook de zang en muziek.

De verschillende functies van Van de Poll (2009) en in welke mate kerkbezoekers binnen de liturgie 'a sense of belonging' ervaren, zullen we in deel B verder aan de gevangenisliturgie spiegelen. We zullen onze blik nu eerst richten op andere relevante aspecten.

Muzikale kleur van gesproken tekst

Anton Vernooij beschrijft in zijn bijdrage aan het boek 'Nieuwe Wegen in de Liturgie,' hoe gesproken tekst opgevat kan worden. Hij koppelt het dagelijks stemgebruik aan muziek, door iedere gesproken zin te voorzien van een muzikale kleur. 'Een gesproken zin krijgt zijn ware betekenis immers door de manier waarop de woorden worden uitgesproken, fel of berustend, langzaam of vlug, hoog of laag, hard of zacht' (Vernooij, Muziek en Liturgie, 2002, p. 96). Alles wat gesproken wordt heeft een intonatie. Dit uitgangspunt wordt door Vernooij (2002) verbonden aan de liturgie.

Het muzikale aspect van ons liturgisch handelen blijft in deze visie niet beperkt tot dat wat cantorij, de organist, de zingende voorganger en gemeente te berde brengen, maar bestaat veeleer uit alles wat opklinkt uit Schriftlezing, verkondiging, gebeden, kortom uit alle vormen van geluid tijdens de bijeenkomst der gemeente (Terrin, 1996, pp. 36-53; Cramer, 1999, pp. 89-161; Harnoncourt, 1982; Kox, 1989; Vernooij A.C., 2001; Vernooij A.C., 2002, p. 96).

Bijzonder bij deze benadering is de koppeling tussen 'gesproken tekst' en 'zang en muziek'. Op dit moment helpt deze zienswijze ons, om zang en muziek gecombineerd te blijven gebruiken. Eva Smit bevestigt het standpunt van Vernooij en vult deze verder aan. In haar doctoraalstudie 'Zingen en zorg voor de ziel,' stelt zij dat de stembanden tijdens het spreken maar voor een klein deel worden benut.

Hieruit concludeert zij dat de stem van nature is bedoeld om te spreken en te zingen (Smit, 2011, p. 10).

Drie fundamentele aspecten

Vernooij (2002) kiest voor een benadering waarin hij drie verschillende aspecten van zang en muziek naar voren brengt. Deze aspecten zijn volgens hem ‘fundamenteel’ om op de juiste manier om te gaan met zang en muziek. Voor ons een reden om te onderzoeken waarin deze aspecten op enige manier aansluiting kunnen vinden bij de gevangenisliturgie. Als eerste wordt het **‘expressief-impressief’** aspect genoemd. Het zingen en musiceren is expressief. Het komt uit ons binnenste en richt zich op het publiek, de medegelovigen. Met zingen en musiceren geven we dus iets van onszelf weg. Het impressieve aspect bevindt zich aan de kant van ons publiek, de medegelovigen. Vernooij (2002) stelt dat voor het ontvangen van muziek een antenne nodig is. Daarnaast kan zang en muziek pas echt bij de ontvanger binnenkomen als deze beschikt over een vruchtbare bodem. Is er welwillendheid om de zang en muziek toe te laten? Zang en muziek wordt op die manier gekoppeld aan ‘gemeenschap.’ Dus tussen zang en muziek voortbrengen en er naar luisteren bestaat een wisselwerking.

Het tweede aspect dat naar voren komt is het **‘actief-passief’** aspect. Hiermee doelt Vernooij (2002) op de intentie waarmee gezongen en gemusiceerd wordt. De vraag die daarbij gesteld kan worden: Is deelname aan de samenzang gebaseerd op devotie of op automatisme?

Als laatste aspect wordt **‘interactief’** genoemd. Hiermee vat Vernooij (2002) de beide eerder genoemde aspecten (de twee begrippenparen) samen. Uiteindelijk gaat het om het samenspel, waarbij de verwachting van zang en muziek, tussen initiator en participant op elkaar afgestemd dient te zijn. Dit raakt tot de kern van ons onderzoeksgebied. Vragen die dan gesteld kunnen worden zijn: Wat zijn de motieven van geestelijk verzorgers om tijdens de vieringen samenzang in te zetten? In hoeverre hebben zij inzicht in waar de participatie van de kerkbezoekers op is gebaseerd? Omdat we daar op dit moment (nog) geen uitspraak over kunnen doen wordt dit in de gevangeniscontext nader worden geëxploreerd en zullen we daar in deel B op terugkomen.

In algemene zin kunnen we stellen dat zang en muziek helpend is in het uitdrukken van ons geloof in en toewijding aan God. De teksten die gezongen worden helpen het geloof in God te versterken. Het samen zingen versterkt de gemeenschap, waarbij we ons bewust moeten zijn van het feit dat zang en muziek niet alleen in de samenzang maar ook in het gesproken woord doorklinkt. Kennisnemen van hoe die functies het beste in een specifieke context ingezet kunnen worden vraagt om interactie.

Gevangenisliturgie is exemplarisch

Barnard haalt in zijn boek ‘Liturgie voorbij de liturgische beweging’ (2006) een onderzoek van Paul Oskamp - ‘Overleven achter steen en staal’ (2004) - aan. Hij stelt dat de gevangenisliturgie exemplarisch is voor de kerk van buiten. Het gaat om een liturgie die niet is voorgegeven, maar ‘ontstaat in een specifieke context en met specifieke participanten’ (Barnard, 2006 p. 28). De crisissituatie waarin gelovigen zich binnen de gevangeniscontext bevinden is te vergelijken met de situatie van de Israëlieten vroeger in ballingschap. Zij waren aangewezen op de overleveringen, oude verhalen en bovenal op elkaar. Door de herontdekking gloorde er nieuwe hoop. Deze exielsituatie is volgens Oskamp (2004) dus te vergelijken met de kerk binnen de gevangenis die, gekenmerkt door crisis, de vaste vormen van de liturgie los heeft moeten laten. In plaats daarvan is er een wisselwerking tussen de situatie en de participanten ontstaan. Hierbij ziet hij leerpunten en kansen

voor de liturgie van de kerk buiten de muren Deze bevindt zich in een ander opzicht in een crisissituatie, die van de toenemende secularisatie, een crisis die wij in dit onderzoek niet verder uitdiepen.

In de paragraaf hierboven hebben we de functie van zang en muziek, aan de hand van literatuurstudie, op zeer bescheiden schaal onderzocht. We willen ons nu verder op de inhoud van zang en muziek binnen de (gevangenis-)kerk gaan richten.

4.2. Wat wordt verstaan onder zang en muziek binnen de liturgie.

In deze paragraaf wil ik inhoudelijk kijken naar aanbidding. Wat valt daar vanuit de geschiedenis en vanuit de theologie over te zeggen? En wat betekent dat voor de gevangenisliturgie?

Oudheid

In de Oudheid was aanbidding niet alleen gekoppeld aan menselijke rituelen als geboorte, trouwen en sterven, maar werd het hele leven beschouwd als 'gewijd'. De drie bovengenoemde rituelen bevonden zich wel in het 'mysterieuze' waardoor er extra nadruk op het contact met het 'hogere krachten' werd gelegd. Het leven vond plaats in de gemeenschap. Samen op jacht, de gezamenlijke maaltijd, maar ook het gezamenlijk aanbidden in lied, dans en andere uitingsvormen hoorden onlosmakelijk bij het leven. Dit ritueel handelen stelde hen in staat om het verhaal te 'her vertellen' en door te vertellen. In 'The Study of Liturgy' stelt J.D. Crichton dat de christelijke aanbidding niet kan ontkennen dat de waarden van deze primitieve aanbiddingsvormen ook aan haar eigen uitingsvormen ten grondslag liggen, ze zijn echter gezuiverd en in een compleet andere context geplaatst (Crichton, 1993, p. 9).

Psalmen als ruggengraat

Hoe de aanbidding van het volk Israël rondom de Tabernakel in de woestijn, of hoe de muziek en zang in de tempeldienst bij koning Salomo en later heeft geklonken is niet meer te achterhalen. We kunnen alleen zeker zijn over het feit dat er gezongen en gemusiceerd is. Dit zelfde geldt voor de Nieuw Testamentische tijd. In 'Als wij samenkomen' wordt beschreven hoe het kerklied vanuit de 'psalmen, lofzangen en geestelijke liederen' is ontstaan (Bie jr., 2000, p. 123). De liederen werden vooral mondeling overgeleverd, waardoor uit de eerste eeuwen zeer weinig liederen bewaard zijn gebleven. De Bie (2000) schrijft dat toen Ambrosius (339-397) bisschop van Milaan werd, er een grote geestelijke opwekking ontstond. Het geestelijke lied kreeg een extra dimensie, het werd ingezet tegen ketterij; het arianisme. De kenmerken van de ambrosiaanse hymne zijn onder andere: 'een eenvoudige, herkenbare metriek, opbouw van korte strofen van (meestal) vier regels en een eenvoudige, doch goede, kernachtige melodie' (Bie jr., 2000, p. 124). Tot in de Middeleeuwen is deze betrekkelijk eenvoudige structuur in de kerkzang bewaard gebleven. Doordat de muziek ingewikkelder werd en het Latijn niet langer de taal van 'de gewone man' was, ontstond het koor binnen de kerken, dat de zang volledig overnam. Het 'gewone volk' ontwikkelde een alternatief. Men begon buiten de kerk liederen over het geloof te zingen, in omgangstaal. Aan wereldlijke melodieën werd een christelijke tekst toegevoegd, of een wereldlijke tekst werd omgebouwd tot een christelijke tekst, wat 'contrafact' wordt genoemd (2000, p. 128).

In zijn boek 'Gods lof op de lippen, aspecten van liturgie en kerkmuziek' komt Jan Smelik (Smelik, 2006) met een belangrijke aanvulling. Tijdens de reformatie, zo stelt hij, was een van de belangrijkste punten dat alle gelovigen de Bijbel in hun eigen taal konden lezen, maar ook de liederen in hun eigen taal konden zingen. Calvijn gebruikte als basis voor zijn standpunt de tekst uit 1

Kor. 14 waar Paulus de gemeente opdraagt dat men zich in samenkomsten van gelovigen verstaanbaar moet uitdrukken (Smelik, 2006, p. 82). Van Calvijn is bekend dat voor hem de Psalmen letterlijk de ruggengraat van aanbidding waren. Hij stelde: 'men kan geen betere liederen vinden dan de Psalmen Davids' (2006, p. 81).

Dus de liederen werden gebruikt om God te aanbidden (verticale functie) maar ook om theologie over te brengen (horizontale functie). Daarnaast konden we zien hoe 'de gewone man' in de kerkelijke samenzang moest afhaken toen de zang ingewikkelder werd en het Latijn niet langer gangbaar was waardoor er een ander taalveld ontstond. Deze slotsom kan nieuw licht werpen op ons onderzoek. Hoe kritisch kijken wij naar de opbouw van liederen binnen de (gevangenis-) kerkdienst, of de taal van het publiek?

Ontzag en fascinatie

Zang en muziek is in de kerkelijke liturgie onlosmakelijk verbonden met aanbidding van God, in gemeenschap met elkaar. Crichton (1993) beschrijft dat God onze aanbidding waard is, sterker nog, dat wij (de Kerk) Hem dat schuldig zijn, want Hij is de Schepper, de Hoogste. God neemt het initiatief waardoor de Kerk in respons antwoordt. Daarnaast stelt Crichton dat de mens volgens Aristoteles 'a social animal' is. Dat is de reden dat aanbidding van God ook een publiekelijke aangelegenheid is (1993, p. 7). Hij komt tot de volgende beschrijving. 'Worship is a religious phenomenon, a reaching out through the fear that always accompanies the sacred to the mystery conceived as tremendum, but also fascinans, because behind it and in it there is an intuition of the Transcendent' (Kilmartin, 1988 p. 104; Crichton, 1993, p. 7). Er is in onze aanbidding van God dus sprake van het uiten van zowel ons ontzag als onze fascinatie.

Aanbidding als menselijk antwoord

Aanbidding van God is ons menselijk antwoord op het Goddelijk handelen. Crichton (1993) werkt dit verder uit door de verschillende verbonden te belichten. God nam daarin het initiatief, de mens antwoordde in geloof, waarna God dat antwoord zegende vanuit Zijn belofte. Het antwoord van de mens was in de vorm van het proberen gehoorzaam te zijn en in de vorm zang om God groot te maken, zoals bij het Verbond met het volk Israël via Mozes (Ex.24:6). Deze verbonden komen samen in het reddingsplan van God met deze wereld. In het leven, het sterven en opstaan van Jezus Christus heeft God zichzelf aan ons laten zien. Het mysterie waar eerder over geschreven is, wordt geopenbaard door Jezus. Het antwoord op dit mysterie is onze aanbidding van de Heilige. 'By the liturgical mystery we are actualizing the past event, making it present so that the saving power of Christ can be made available to the worshipper in the here and now' (Crichton, 1993, p. 15).

In 'Gifted Response' onderschrijft Dennis Ngien (Ngien, 2008, p. 47) aanbidding als antwoord vanuit de theologie van Anselmus van Canterbury. In zijn Proslogion beschrijft Anselmus vanuit meditatie over God en het overdenken van de zonde, dat er geen grotere genade bestaat dan wat God door Jezus Christus voor de zondige mensheid heeft gedaan. Aanbidding is dan, in Anselmus' ogen, het enige passende antwoord. Ook in de theologie van Maarten Luther is aanbidding het enige menselijke antwoord (2008 p.107). Luthers theologie omtrent aanbidding is samen te vatten in het woord 'omkering' God heeft zich eerst aan ons geopenbaard, waarna wij God antwoorden.

The subject of worship is God, who graciously reveals himself, and his will that he wants to be our God. This fills our hearts with praise and worship. The motive to worship is God himself,

since he is the One who initiates to draw us into fellowship with Him (Ngien, 2008, p. 108).

In de visie van Luther is aanbidding dus het menselijke antwoord. Omdat God het initiatief neemt, kun je volgens Maarten Luther nooit een beroep doen op enige verdienste vanuit de mens ofwel goede werken, het is genade – solo gratia (2008 p. 111). Samenvattend kunnen we dus stellen dat aanbidding een antwoord is dat wij als mens aan God, die ons als eerste liefhad, geven.

Muziekinstrumenten

In de hedendaagse (gevangenis-)kerkdiensten wordt gebruik gemaakt van muziekinstrumenten of elektronische geluidsbronnen. Dat is niet altijd zo geweest. Begeleiding van zang door muziekinstrumenten werd door de kerkvaders afgewezen. In eerste instantie omdat er in het Nieuwe Testament geen melding van wordt gedaan. Daarnaast deed de begeleiding volgens hen, te veel denken aan de plaats die muziekinstrumenten innamen tijdens de offercultus in het Oude Testament, die door het offer van Christus overbodig was geworden. Ten slotte refereerden muziekinstrumenten aan de heidense amusementswereld (Bie jr., 2000, p. 124).

Smelik (2006) komt tot een andere benadering van de afweging rondom het gebruik van muziekinstrumenten. Hij bevestigt dat er inderdaad in het Nieuwe Testament niet wordt gesproken over de inzet van instrumenten maar de koppeling met de Joodse offerdienst benadert hij anders. Het gaat om het hart van de aanbieder. Het gaat om het innerlijk. Hij laat aan de hand van de Bijbel zien dat God dit ook al in het Oude Testament heeft aangegeven. Zo valt in Amos 5:23 te lezen wat God tot het volk zegt: 'Doe van Mij weg het getier van uw liederen, het getokkel van uw harpen wil ik niet horen' (NBG, 1951). Dus het is God al vanaf het primair om het hart te doen en niet om de uiterlijkheden. Er is hierin geen verschil tussen het Oude en het Nieuwe Testament (2006, p. 17). De standpunten van de kerkvaders werden daarnaast onderbouwd door de standpunten van Plato en Pythagoras. Plato stelde dat jongemannen zich niet in moesten laten met 'vrouwelijke' of 'opruimende muziek', maar met deugdzame muziek. Pythagoras had ontdekt dat je muziek goed en verkeerd kon gebruiken door te spelen met de modi (2006, p. 79). Mede hierom zijn muziekinstrumenten lang uit de christelijke samenkomsten gemeden. Alles wat in de godsdienstoefening voor afleiding kon zorgen moest uit de gemeente maar ook uit het christelijke gezin worden weggedaan. Onder de reformatoren veranderde daar wel iets in, zij het monjesmaat.

Bij Calvijn werden instrumenten alleen in het huisgezin gedoogd, maar onder de voorwaarde dat het 'misbruik en al het ijdele, verstrooiende genot tegengehouden wordt, waardoor mensen niet langer rechtschapen en deugdelijk handelen' (Smelik, 2006, p. 124). In de vieringen mochten ze bij Calvijn in ieder geval niet worden gebruikt. Luther stond daar echter anders in. Van hem lezen we dat er in de kerkdienst, ruimte was voor instrumentale muziek van orgel of andere instrumenten. 'Instrumenten die met de kroeg in verband werden gebracht, zoals de doedelzak of de draailier, waren verboden' (Bie jr., 2000, p. 129).

Dat het muziekinstrument in de geschiedenis van de latere kerk een belangrijke rol heeft gespeeld is onder andere onmiskenbaar terug te vinden in de aanwezigheid van schitterende orgels in de kerken en kathedralen. Toch zijn gesprekken over het gebruik van het muziekinstrument in de erediensten ook vandaag de dag actueel. In de basis kunnen we daar het volgende over schrijven.

De samenzang en muzikale ondersteuning moet in balans zijn. We schreven eerder al dat het uiteindelijk gaat om het samenspel, waarbij de verwachting van zang en muziek, tussen initiator en participant op elkaar afgestemd dient te zijn. De uitdaging die de vroege Kerk had, die de reformatoren hadden en die we tegenwoordig nog steeds hebben is om dit samenspel vorm te

geven. In 'Worship after Christendom' geven Alan en Eleanor Kreider aan dat iedereen, de hele gemeente, een stem heeft die gehoord mag worden. Als het volume van het orgel, of van de versterkte instrumenten van een begeleidingsband die stem doet verstommen, is de muzikale begeleiding niet afgestemd en wordt het lichaam van Christus – volgens het criterium van Paulus - niet opgebouwd (Kreider & Kreider, 2009, p. 159). Hoe de begeleidende muziek zich binnen de gevangenis kerk tot de zang verhoudt, zullen we in deel B verder onderzoeken.

Leitourgia, proskynesis en latreia

Als afsluiting van de inhoudelijke aspecten van zang en muziek kijken we nu ten slotte naar de verschillende vertalingen van het woord 'aanbidding.' Kreider en Kreider (2009) geven inhoud aan de term 'aanbidding' vanuit de drie Griekse woorden die in het Nieuwe Testament worden gebruikt: *leitourgia*, *proskynesis* en *latreia*. 'Leitourgia' duidt op een vorm van aanbidding waarin de uitkomsten niet vast staan. Er is ruimte voor inbreng. In Handelingen 13:2 staat: 'En terwijl zij vastten bij **de dienst** des Heren, zeide de heilige Geest: Zondert Mij nu Barnabas en Saulus af voor het werk, waartoe Ik hen geroepen heb' (NBG, 1951). Dus tijdens de aanbidding is er ruimte voor Goddelijke interventie waardoor wij als gemeente in beweging gezet worden.

Het tweede woord, 'proskynesis', duidt op meer fysieke aspecten. Het kussen van de voeten, diep neerbuigen of languit op de grond liggen met het gezicht richting de aarde. Zo is in Matteüs 2:2 te zien dat de Wijzen uit het Oosten, Jezus **aanbaden** (*proskyneō*). Kreider en Kreider (2009) beschrijven deze vorm van aanbidding als 'aanbidding waarin wij ons lichaam in beweging brengen.'

Als laatste wordt 'latreia' genoemd. Dit duidt op een meer formele manier van aanbidden, zoals in de bijvoorbeeld in de Joodse tempeldienst en synagogen gebruikelijk was. In de betekenis die de apostel Paulus aan dit woord geeft, wordt de hele levenswandel in dienst gesteld van deze aanbidding. In Rom. 12:2 (NBG, 1951) wordt dit duidelijk: 'Ik vermaan u dan, broeders, met beroep op de barmhartigheden Gods, dat gij uw lichamen stelt tot een levend, heilig en Gode welgevallig offer: dit is uw redelijke **eredienst** - latreia (2009 p. 6). Dus in een heilige levenswandel ziet Paulus aanbidding van God.

Het Engelse woord voor aanbidding is 'worship'. In het een samenstelling van twee Oud Engelse woorden: 'Weorth' en 'scipe', vertaald met waarde/waardigheid en scheppen/beschrijven. Het 'beschrijven van wat iets jou waard is' zou je als vertaling kunnen zien. Hiermee is volgens Kreider en Kreider (2009 p. 7) een belangrijke basis voor de inhoud van onze aanbidding gelegd, namelijk het aanbidden van God in onze vieringen, door in Woord en lied te beschrijven hoeveel Hij ons waard is. En dus ligt evaluatie van de aanbidding in een gemeenschap niet in een onderzoek naar de kwaliteit van zang en muziek, de aankleding van de ruimte, taalgebruik of inzet van kunst. De vraag die volgens hen moet worden gesteld is, of de aanbidding van onze kerken gericht is op het beschrijven van Gods grootheid en of er ruimte wordt gegeven voor Goddelijke interventie door de Heilige Geest (Kreider & Kreider, 2009, p. 13). In 'Vom Geist der Liturgie' waarin Romano Guardini de inhoud van de liturgie beschrijft wordt dit verder aangevuld. Guardini stelt dat de ware schoonheid van alle aspecten van de liturgie niet samenkomen in de viering, maar in het hart van gelovige. 'Wenn wir ihre Gebete und Psalmen sprechen, sollen wir Gott loben und ihr bitten, und sonst nichts' (Guardini, 1953, p. 123). De persoon die na afloop van de dienst weer naar zijn of eigen plaats terug keert neemt die ware schoonheid mee.

In de bovenstaande paragraaf hebben we de inhoud van zang en muziek binnen de (gevangenis-) kerkdienst aan de hand van literatuur bestudeerd. Deze bestaat in de kern uit onze respons richting de Schepper, aanbidding is het menselijk antwoord op wat God voor de mens heeft gedaan. In de volgende paragraaf zien we hoe rooms-katholieken en protestanten daar verschillend invulling aan geven.

4.3. Denomatieve verschillen.

Een ander aspect van zang en muziek binnen de gevangenisliturgie, is het verschil tussen de protestante en de rooms-katholieke liturgie. Zoals in § 1 al is beschreven werken beide denominaties in de gevangeniskerk schouder aan schouder waarbij de algemene doelstelling is om in een viering, daar waar dit mogelijk is, recht te doen aan beide denominaties. Iedere justitiepredikant en justitiepastor gaat daar op zijn eigen wijze mee om.⁹

Ook bij de literaire bestudering van de functie (§ 4.1) en inhoud (§ 4.2) van zang en muziek binnen de (gevangenis-)liturgie, zijn zowel protestantse als rooms-katholieke auteurs aan het woord geweest. Kun je iets zeggen over het eigene, het bijzondere, zonder in theologische debatten te verzanden?

De hoeveelheid literatuur rondom functie en inhoud van de liturgie is van beide denominaties zeer groot. Martin J.M. Hoondert stelt in 'Muziek als rituele praktijk' echter, dat er nauwelijks empirisch onderzoek gedaan is naar de uitwerking die de rituele muziek daarin op de mens heeft (Hoondert, 2007, p. 18). Met zekerheid is te stellen dat samenzang binnen de rooms-katholieke liturgie pas na het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) haar intrede heeft gedaan. Zang was tot aan dit Concilie, alleen aan de Priester en de koorleden voorbehouden. Hoewel er buiten de mis wel de normale volkszang aanwezig was. We zagen dit in de vorige paragraaf reeds gebeuren. In het kader van samenzang in de eredienst heeft de rooms-katholieke kerk dus een grote inhaalslag te maken. Hoondert (2007, p. 19) merkt hierbij op dat dit proces langzaam gaat. Het eigene van de rooms-katholieke liturgie bevindt zich in het 'meevoelen' en het 'meebeleven.' Hoondert stelt verder: 'Het is juist op dit punt dat de ervaring van muziek, zinervaringen en ervaringen van transcendentie aanwezigheid met elkaar overeenstemmen. Het gaat hierbij steeds om een totaalervaring, een eenheidservaring' (Hoondert, 2007, p. 17). Dus de rooms-katholieke samenzang is binnen de rituele liturgie betrekkelijk nieuw. Daarnaast is er binnen de rituele liturgie, een ruime plaats voor 'ervaring' ingebouwd.

De samenzangtraditie gaat voor de protestanten verder terug. Er heeft zich door de jaren heen een rijke samenzangcultuur ontwikkeld. Toch is er ook sprake van een grote versplintering binnen de protestantse kerk. Om in die versplintering van tal van verschillende protestantse kerken eenheid te brengen beschrijft Barnard dat de protestantse liturgie, in haar algemeenheid, steeds op zoek is naar de verbinding met de context, waardoor hij tot de term 'liturgia condenda' komt. Een dynamische liturgie (Barnard, 2006, p. 17). Deze voortdurende zoektocht naar verbinding zou ik het eigene van de protestantse liturgie willen noemen.

4.4. Linguïstische en culturele aspecten.

Als laatste onderdeel van de literatuurstudie kijk ik naar het effect van taal. Wat valt daar van te zeggen vanuit hetgeen we hierboven al hebben onderzocht? Zijn er nog andere relevante onderzoeken die een bijdrage kunnen leveren? Het zelfde geldt voor culturele aspecten. Daar ga ik

⁹ Straks in deel B zullen we dit, door middel van de analyse van de interviews, bespreekbaar maken.

in op de achtergronden van de kerkbezoekers. Maakt zang en muziek deel uit van hun cultuur? En wat valt daarover te zeggen als we naar gevangenis van andere landen kijken?

Cijfers

Vanuit de rapportage 'Gevangeniswezen in getal' (Linkens & Looft, 2014) komt naar voren dat Nederland in 2013 10.544 gedetineerden telde. Het geboorteland van deze gedetineerden is per land, in procenten:

Nederland, 56,3%; Ned. Antillen, 7,1%; Suriname, 6,4%; Marokko, 4,8%; Turkije, 2,7%; Polen, 2,3%; Roemenië, 1,9%; Somalië, 1,5%; Joegoslavië, 1,0%; Dominicaanse Republiek, 0,9%; Overig, 13,9%; Onbekend, 0,5% (Linkens & Looft, 2014, p. 37).

Zoals in de afbakening van de populatie is aangegeven richten wij ons in dit onderzoek alleen op de kerkgangers. Er zijn geen cijfers over het geboorteland van onze populatie bekend. In de analyse van de enquête kunnen we straks wel iets zeggen over de moedertaal van de populatie. Zover is het nu nog niet. Met de bovenstaande gegevens is met zekerheid vast te stellen dat er zich onder de gevangeniskerkdiensten mensen kunnen bevinden die niet in Nederland geboren zijn. In § 4.2. is beschreven welke motieven er aan het vertalen van liederen ten grondslag lagen. De reformatoren achtten het belangrijk dat iedereen in zijn/haar eigen taal God kon aanbidden. Als we dit verbinden met de bovenstaande cijfers, is het in het kader van mogelijke zangparticipatie dus van belang om inzicht te hebben in de herkomst van de populatie.

Taalveld

Een ander aspect is het taalveld. Niet alle kerkbezoekers bezochten voor hun detentie de kerkdiensten. Er zijn verschillende motieven voor het bezoek van de gevangeniskerkdienst. In haar onderzoek 'Godsbeelden in Detentie' heeft Martine den Boer – Cammeraat data verzameld vanuit één justitiële inrichting in Nederland: de PI Zoetermeer. Uit haar onderzoek is naar voren gekomen dat *'het verkrijgen van rust,'* de hoofdreden is om naar een activiteit van de Geestelijke Verzorging te komen (Boer den - Cammeraat, 2012, p. 23). Den Boer refereert in haar onderzoek aan een artikel van Dammer. Deze deelt de motivaties als volgt in. *'Oprecht': richtinggevend, hoopgevend en 'onoprecht': bescherming door medegelovigen, ontmoeten gevangenen van andere afdelingen en (vrouwelijke) vrijwilligers* (Dammer, 2002; Boer den - Cammeraat, 2012 p. 7). De verschillende motieven geven aan dat we ons bewust moeten zijn dat niet alle kerkbezoekers beschikken over een kerkelijk vocabulaire. In de analyse van onze enquête in deel B wordt dit verder besproken.

Ik-cultuur

Naast de verschillende nationaliteiten is er ook een grote diversiteit in culturen waar we binnen de gevangeniskerk rekening mee dienen te houden. De belangrijkste cultuur in dit kader is volgens Christiaan Donner en Ryan van Eijk de ik-cultuur. Zij schrijven dit in het hoofdstuk 'Pastoraal Groepswork' van het reeds eerder aangehaalde Handboek Justitiepastoraat.

De betrokkenheid van gedetineerden bij de geloofsgemeenschap in de inrichting is vooral gebaseerd op de behoefte aan expressie en voeding van de eigen religiositeit. Voor de justitiepastor is het daarbij de vraag of en in hoeverre er in deze context sprake kan zijn van solidariteit of dat 'ieder uiteindelijk alleen voor zichzelf zit' (Donner & Eijk, 2009, p. 375).

Het ligt echter wel binnen de doelstelling van het justitiepastoraat om een samenbindende factor te

kunnen zijn. Sociologisch is het wellicht mogelijk om vanuit de ik-cultuur, lijnen te trekken met de toenemende individualisering, wat in zijn algemeenheid ingrijpende gevolgen heeft voor het godsdienstig leven (Dekker & Stoffels, 2009, p. 110). Maar ook binnen de liedcultuur heeft het denken vanuit de term 'ik' een raakvlak met ons onderzoeksgebied. Wat wordt er binnen de ik-cultuur naar ons privé domein getrokken? Smelik (2006, p. 60) benoemt het gevaar van subjectiviteit en individualisme als een lied in de ik-vorm is geschreven, maar toch ziet hij volop kansen om deze liederen in te zetten. Er is bij God ruimte voor het individu, maar altijd vanuit de gemeenschap (2006 p. 61). In deel B hopen we ook hier, in de analyse van de interviews, binnen de gevangeniscontext meer over te kunnen zeggen.

Zangcultuur

Dan het zingen zelf. Wat kan daarover gezegd worden? Laya Silber schrijft in haar artikel 'Bars behind bars: the impact of a women's prison choir on social harmony,' dat zingen in een gevangenenkoor voor gedetineerden een aantal significant positieve uitwerkingen heeft. De koorleden worden opgenomen in een gemeenschap, hierdoor wordt men zachtaardiger naar elkaar toe. Het zingen werkt therapeutisch (Silber, 2005, p. 252). Daarnaast heeft het zingen in een koor een socialiserende functie. Silber (2005) benadrukt dat mensen uit de geweldsspiraal worden getrokken en leren omgaan met normale omgangsnormen. Het experiment van Silber duurde 8 maanden duurde 8 maanden en vond plaats in een Israëlische vrouwengevangenis van 120 gedetineerden. Het koor begon met 17 leden en eindigde met 35 leden. Met haar onderzoek heeft Silber aangetoond dat de koorleden na afloop beter konden omgaan met autoriteit, betere sociale contacten konden onderhouden en zelfbewuster zijn geworden (Silber, 2005, p. 268). Dit wordt ook vanuit een onderzoek in Nieuw Zeelandse gevangissen onderschreven. Nancy Menning deed onderzoek naar koorzang in mannengevangissen (Menning, 2010, p. 112), met als uitkomst dat er een betere verstandhouding tussen de bewaarders en de deelnemers van het koor ontstond. Verder heeft de gevangenisleiding aangegeven dat de deelnemers meer gemotiveerd deelnamen aan andere programmaonderdelen van het regime. Joanna Evans (Evans, 2013) onderzocht ten slotte in Nederland twee groepen ouderen. De ene groep had de normale bezigheden en hobby's terwijl de andere groep wekelijks als koor repeteerde. De groep die in het koor zong bleek positiever in het leven te staan, meer humor te hebben en minder naar de huisarts te gaan.

Bovenstaande onderzoeken hebben het effect van zingen in een koor in kaart gebracht. Vanuit verschillende contexten kan worden gesteld dat zingen een positief effect heeft op het menselijk lichaam, zijn sociale context en mogelijke gezagsverhoudingen. Hoewel alle drie de onderzoeken eindigen met de disclaimer dat er geen vroegtijdige conclusies getrokken mogen worden en dat verder onderzoek noodzakelijk is, geven ze onafhankelijk van elkaar aan dat er een positief effect gemeten werd.

4.5. Conclusie

We hebben in paragraaf 4 gezien dat zang en muziek in de (gevangenis-)liturgie meerdere functies heeft. Wij aanbidden God als respons voor wat Hij voor ons heeft gedaan (verticale functie). Dit versterkt de onderlinge band, maar houdt ook in dat we naar elkaar blijven luisteren. Hierin zit de verantwoording voor de predikant of pastor om, naast het voorgaan in de liturgie, een oor te hebben voor wat de gemeente of gemeenschap belangrijk vindt (horizontale functie). Daarnaast hebben we gezien dat zang en muziek veel verder gaat dan alleen maar het (al dan niet begeleide) lied. Ook alle gesproken tekst heeft namelijk een muzikale kleur. We hebben gezien dat aanbidding van God het

menselijk antwoord is op datgene wat God voor ons heeft gedaan. Dat dit lang niet altijd onder begeleiding van muziekinstrumenten is gedaan, hebben we kunnen lezen bij de studie naar het gebruik van muziekinstrumenten in het menselijk antwoord naar God. De protestantse en de rooms-katholieke samenzang heeft een gezamenlijk vertrekpunt, maar is een ander leven gaan leiden. Hierdoor is de samenzangcultuur van de protestanten veel ouder dan die van de rooms-katholieken. Zij verschilt in liturgische vorm, maar niet in doelstelling. Beide denominaties zetten samenzang in om God te aanbidden. Ten slotte blijkt de ik-cultuur, naast alle verschillende culturen, binnen de gevangenis de sterkste te zijn. Het samen zingen werkt aantoonbaar om de ik-cultuur om te buigen naar een wij-cultuur, binnen de gevangeniscontext.

Als we deze conclusie naast de inleiding leggen kunnen we, zij het heel voorzichtig, proefondervindelijk toch al de eerste bevestigingen van de literatuurstudie zien. Henk en Barry kregen met een eenvoudig en herkenbaar lied, dat aansloot bij de context de hele zaal aan het zingen. Of Henk en Barry alleen de horizontale functie benutten is hierin nog maar de vraag. Wellicht lag er voor hen geen diepere betekenis aan deze actie ten grondslag. Toch bereikten zij dat iedereen die bedrukt voor zich uit zat te staren weer een grote glimlach op hun gezicht kreeg.

Hiermee sluit ik het theoretische deel af. In deel B gaat het vooral over de praktijk van het justitiepastoraat.

Deel B. Veldwerk: zang en muziek in zeven vieringen

Voor dit onderdeel heb ik een aantal vieringen in verschillende inrichtingen meegemaakt. Na afloop heb ik een enquête onder de kerkbezoekers gehouden. Daarnaast heb ik een gestructureerd interview met de verschillende justitiepredikanten en justitiepastores gehad. Doordat er ook dubbele diensten tussen zaten, waarbij dezelfde predikant of pastor twee diensten deed, komt het aantal vieringen en het aantal interviews niet met elkaar overeen.

5. Inhoudsanalyse van interviews met justitiepredikanten en justitiepastores.

In deze paragraaf analyseer ik de praktijk van drie justitiepredikanten en drie justitiepastores aan de hand van een gestructureerd interview dat ik met hen heb afgenomen. De afbakening en selectie heb ik in § 2.4. verantwoord.

5.1. Inhoudsanalyse

Visie op zang en muziek binnen en buiten de gevangenis

Alle ondervraagden gaan zowel binnen als buiten de gevangenis voor. Bijzonder is het om te merken dat hun visie op zang en muziek binnen de liturgie geen verschillen vertoont, tussen binnen of buiten de muren. Er wordt aangegeven, dat er bij het selecteren van de muziek binnen de muren meer rekening wordt gehouden met de tekst en melodie. De visies op zang en muziek lopen uiteen van: 'het aanboren van een andere bron' en 'met zingen opent er een andere dimensie' tot heel concreet: 'zingen is dubbel bidden' en 'je kunt je er niet voor afsluiten'. Ook wordt aangegeven dat je als 'voorganger', ook 'voorzanger' bent, dit vanuit de visie dat je zelf verantwoordelijkheid draagt ten aanzien van zangparticipatie.

Denomatieve kleur in de vieringen

Alle ondervraagde predikanten en pastores passen hun diensten op elkaar aan. Er wordt door een van de pastores soms een katholieke lied opgegeven: *'echte katholieke kerkbezoekers krijgen op die manier een warm hart'*. Toch voert de term 'oecumenisch' de boventoon in de antwoorden die worden gegeven.

Meezingen tijdens de vieringen (samenzang)

Over het percentage kerkbezoekers dat tijdens de vieringen meezingt zijn de ondervraagden het eens. De geschatte percentages liggen ruim boven de 50%. Het zijn vooral de predikanten die aangeven dat je ook in stilte kunt aanbidden, men hoeft niet per se fysiek deel te nemen aan de samenhang om een gevoel van devotie te hebben. 'Soms heeft men geen woorden' of 'soms weet men niet of ze nu moeten luisteren of meezingen, ik laat hen daarin vrij'. Anderen geven aan juist het meezingen te stimuleren door specifiek te benoemen, dat er meegezongen mag worden. Een ander stelt: als ik mijn mond houd, valt het stil. Een ander stelt dat er minimaal 3 of vier aanwezigen een lied moeten kennen. Is dit niet het geval, dan blijft het helemaal stil. Als slotsom kunnen we stellen dat ruim de helft van de kerkbezoekers meezingt, op basis van wat de predikanten en pastores zelf opmerken tijdens hun vieringen waarbij de predikanten en pastores zelf al analyses op hun vieringen hebben uitgevoerd. Tijdens mijn bezoek aan de vieringen heb ik gezien dat ruim de helft van de aanwezigen moeite deed om mee te zingen. Een aantal kerkbezoekers staarde voor zich uit. Een enkeling sprak tijdens de samenhang met zijn/haar buurman/buurvrouw. Slechts één van de pastores heeft daar tijdens de dienst op geanticipeerd.

Criteria voor een gevangenislied, liedvoorkeuren en omgang hierin met anderstaligen

Ook in de beantwoording van deze vraag is iedereen het met elkaar eens. Een lied moet gemakkelijk mee te zingen zijn, geen grote toonwisselingen bevatten (bedoeld is: 'lastig zingbare intervallen' - AK) en een melodie hebben die blijft hangen. Ook wordt genoemd dat je een oud lied kunt voorzien van een nieuwe, moderne tekst. Lieder moeten verder aansluiten bij het thema, zodat de hele dienst in lijn is.

Alle predikanten en pastores volgen het kerkelijk jaar, de meesten ook het oecumenisch leesrooster. De liedkeuze wordt door iedereen echter wel zelf bepaald. Twee bundels die door iedereen worden genoemd zijn de 'Liedsuggesties' van het Liturgisch Werkboek en Opwekkingsliederen. Daarnaast blijkt iedereen een eigen liedcollectie te hebben, die onderling sterk varieert.

Rondom de anderstaligen kan in het algemeen worden gesteld dat alle predikanten en pastores hier rekening mee houden. Er worden Engelse en Spaanse liederen of coupletten aan de Nederlandse toegevoegd. Dit geeft de anderstaligen het gevoel erbij te horen.

Een predikant heeft geen anderstaligen in zijn kerkdiensten, voor hem gaat alles in het Nederlands.

Het inzetten van onbekende liederen tijdens vieringen

Alle ondervraagden zetten nieuwe liederen in. Sommige repeteren deze liederen voordat de viering begint, anderen 'laten het gebeuren' en zien wel hoe het gaat. 'Variatie' wordt wel als belangrijkste reden voor de inzet van nieuwe liederen aangegeven.

Liedkeuze met betrekking tot de muzikale begeleiding en aanwezige kerkvrijwilligers

De beantwoording van deze vraag is rechtstreeks te koppelen aan de muzikaliteit van de predikant of pastor. Als deze zelf een muziekinstrument speelt of een goede zangstem heeft wordt er met de keuze van de liederen geen rekening met de muzikale begeleiding gehouden. Anders ligt het bij hen die echt afhankelijk van de muzikale begeleiding zijn. Deze laatste groep stemt van te voren af in hoeverre een bepaald lied muzikaal haalbaar is.

Geen van de ondervraagden heeft van te voren contact met de kerkvrijwilligers over liedkeuze of het doorgeven van de liederen. Als reden wordt aangegeven dat men hen liever niet wil belasten, of juist wil laten verrassen, of dat men zelf graag improviseert waardoor er andere accenten op de voorbereiding liggen. Toen ik vertelde dat ik zelf de vrijwilligers van te voren, de liturgie en de YouTube linkjes met liedvoorbeelden toestuurde was men verrast.

Gebruik van elektronische geluidsbronnen (cd, mp3, YouTube etc.)

De meesten maken hier gebruik van, al is niet iedereen even enthousiast. Er wordt gesteld dat 'live muziek ademt' en daarom beter is. Voor sommigen kan het niet anders omdat ze simpelweg geen andere muzikale begeleiding hebben. Anderen zetten elektronische geluidsbronnen in ter ondersteuning van een meditatief moment, of als back-up als blijkt dat de muzikanten een bepaald lied niet kunnen spelen. Er wordt ook aangegeven dat een cd soms te mooi is. Dan gaan mensen luisteren in plaats van meezingen.

Over het algemeen vindt men dat er met 'live muziek' beter meegezongen wordt.

Lieder vanuit het ik-perspectief

Lieder vanuit het ik-perspectief is een onderwerp waar de meeste ondervraagde justitiepredikanten en pastores geen specifieke aandacht aan besteden. Tijdens het interview bleek dat men er in de praktijk, onbewust al wel mee bezig is. Men is zich bewust van de ik-cultuur in de

gevangenis. In dit kader is het vermeldenswaardig dat de ik-cultuur, in vergelijking tot de andere instellingen, het meest in de F.P.C. Oostvaarderskliniek aanwezig is. Ds. Z. merkt hierin op dat het 'Onze Vader' hierin samenbindt. Ds. Z. start zeer geregeld met liederen vanuit het ik-perspectief, om vervolgens met het gezamenlijke gebed, het 'Onze Vader', te eindigen. In zijn visie komt men 'alleen' binnen en verlaat men als 'gemeenschap' de kerkruimte.

De vraag over het ik-perspectief heeft de ogen van de verschillende predikanten en pastores wel geopend, zo liet men weten.

Inzet van kerkbezoekers binnen de liturgie

Bij alle ondervraagden is er bereidwilligheid om kerkbezoekers in te zetten tijdens de vieringen. Over het algemeen wordt het ook daadwerkelijk gedaan. Wanneer kerkbezoekers op gitaar mee willen spelen is dat voor de meeste ondervraagden geen probleem. Een enkeling geeft aan dat het veel tijd kost om met hen te oefenen en de tijdstippen van repetitie binnen de inrichting af te kunnen stemmen. Inzet van kerkbezoekers bij de lezing en assistentie bij het avondmaal gebeurt bij de ondervraagden op grote schaal. Wel wordt er opgemerkt dat je als predikant of pastor inzicht moet hebben in de onderlinge verstandhoudingen ofwel de 'pikorde.'

De suggesties en aanbevelingen rondom zangparticipatie van de ondervraagden

Er zijn verschillende suggesties en aanbevelingen naar voren gekomen. Niet alle suggesties dragen direct bij aan de beantwoording van de onderzoeksvraag of de deelvragen. Over het algemeen kun je zeggen dat iedere ondervraagde vooral wensen heeft voor zijn of haar eigen praktijkcontext. Daarnaast heb ik gemerkt dat iedereen van mening is, dat een voorganger zelf moet kunnen voorzingen, of een vrijwilliger moet inschakelen om de samenzang te leiden. Het complete overzicht van de persoonlijke aanbevelingen vindt u in de bijlage.

5.1.1. Conclusie kwalitatief onderzoek

Op basis van deze 6 interviews valt te concluderen dat de denotatieve verschillen op het 'werkveldniveau' nauwelijks waarneembaar zijn. Sterker nog, men 'leent' uit elkaars traditie. Hiermee is ook een van de deelvragen (§ 1.4.) beantwoord. Tijdens de interviews zelf heb ik ook geen verschil ervaren tussen het interviewen van predikanten of pastores. Het percentage kerkbezoekers dat meezingt wordt door de ondervraagden op ruim 50% geschat. Hierbij wordt aangegeven, dat dit niet voor alles pastores als een probleem wordt gezien. Met andere woorden, devotie kan ook in stilte plaatsvinden. Een geschikt gevangenislied is eenvoudig van melodie, eenvoudig van tekst en houdt rekening met anderstaligen. Het laat zich bij voorkeur door live muziek begeleiden, maar ook als dit niet mogelijk is, worden er creatieve oplossingen aangedragen. De ik-cultuur wordt erkend maar (nog) niet in de liturgie herkend (over het algemeen). Alle predikanten en pastores hebben zich persoonlijk uitgesproken rondom suggesties of aanbevelingen.

In het volgende hoofdstuk gaan we kijken hoe er door de kerkbezoekers zelf wordt gedacht over zang en muziek in de gevangeniskerkdiensten.

6. Inhoudsanalyse van enquêtes onder 127 kerkbezoekers.

Nu we de justitiepredikanten en justitiepastores hebben gehoord zijn de kerkbezoekers aan de beurt. In de bijlage vindt u de complete lijst met de grafieken. We zullen ons in dit hoofdstuk dan ook alleen richten op de inhoudsanalyse van de verschillende vragen. De meest relevante grafieken zijn in dit hoofddocument opgenomen. Alle andere grafieken kunt u vinden in de bijlage onder 'cijfers en grafieken'.

Validatie, betrouwbaarheid en bruikbaarheid

Er zijn in totaal 133 kerkbezoekers (de deelpopulatie vlg. § 2) in de 7 bezochte vieringen aanwezig geweest. Het aantal respondenten is 126, dus 95% van de deelpopulatie heeft de enquête ingevuld. De redenen voor het niet invullen zijn: Ik ga morgen weg of ben voor het laatst 2x / ik heb hier geen zin in 2x / ik kan niet lezen 2x / ik ben Boeddhist en kijk alleen maar 1x. Deze redenen zijn mondeling doorgegeven.

Zoals we in § 4.4. zagen is 43% van de gedetineerden geboren buiten Nederland. Dit heeft ook uitwerking op de deelpopulatie. Hierom zijn de enquêtes in het Nederlands of Engels of Spaans, of Frans of in het Pools uitgereikt. De enquêtes zijn steeds aan het einde van de kerkdienst ingevuld. Achteraf was dit moment voor de enquête wellicht minder geschikt, omdat er direct aansluitend koffie en thee werd geserveerd. De invultijd ging van de tijd voor onderling contact af. Er heeft geen bijstelling van het enquêtemoment plaatsgevonden. Dit versterkt de interne validiteit (Verhoeven, 2011, p. 197).

Zoals eerder vermeld heeft er ook onderzoek in een vrouwengevangenis plaatsgevonden. De deelpopulatie van de vrouwengevangenis kerkdiensten was groot. Zoals we straks zullen zien, liggen de percentages mannelijke en vrouwelijke respondenten dicht bij elkaar. Dit moet echter niet opgevat worden als zijnde een trend. Uit het eerder aangehaalde rapport van justitie (Linkens & Loeff, 2014) kan worden geconcludeerd dat het landelijk percentage mannelijke gevangenen in 2013 op 94% lag. Slechts 6% was vrouwelijk. Omdat er geen cijfers van kerkbezoekers bekend zijn, kan ik mijn onderzoek niet met een landelijk gemiddelde spiegelen. De deelvraag die we willen beantwoorden is echter of er onderscheid is tussen de zangparticipatie van mannen en vrouwen. In dat kader is de landelijke afspiegeling niet relevant en is het dus juist beter dat ons percentage mannelijke en vrouwelijke respondenten redelijk in balans ligt.

Zelf acht ik een herhaling van de enquête, onder dezelfde fysieke omstandigheden mogelijk. Of de betrouwbaarheid van dit onderzoek daarmee gewaarborgd is kan niet gezegd worden omdat de populatie steeds wijzigt. Het onderzoek onder exact dezelfde deelpopulatie uitvoeren is in de gevangeniscontext niet gegarandeerd mogelijk. Gezien de beperkte invultijd van de enquêtes, is evenmin met dubbele controlevragen gewerkt. Toch denk ik dat met 126 respondenten, de literatuurstudie en de interviews en dus de inzet van triangulatie, zowel de kwaliteit als de bruikbaarheid is gewaarborgd.

6.1. Inhoudsanalyse

Vraag 1 en 2 Sekse en leeftijd van de respondenten

De respondenten zijn onder te verdelen in 53% mannelijk en 47% vrouwelijk. De leeftijd wordt in 6 categorieën verdeeld. Hieronder de drie hoogste percentages, afgespiegeld tegen de landelijke percentages.

- Het hoogste percentage, 32%, valt in de categorie 21-30 jaar. Het landelijk gemiddelde ligt op 35% (Linkens & Loeff, 2014, p. 35).

- De groep 31-40 jarigen beslaat 23%, tegen een landelijk gemiddelde van 28%. In ons onderzoek is het opvallend dat 66% vrouwelijk en 33% mannelijk is. In alle andere categorieën zijn de mannen in de meerderheid.
- De groep 41-50 jarigen beslaat 20% van de respondenten. Landelijk ligt dit op 22%.

Wat we kunnen concluderen is dat de respondenten uit de deelpopulatie, qua leeftijd een goede afspiegeling zijn van de landelijke trend.

Vraag 3 Religieuze achtergrond

Dat is anders bij de verdeling tussen protestants en rooms-katholiek. Van alle ondervraagden gaf 61% aan een rooms-katholieke achtergrond te hebben, terwijl daar 23% met een protestantse achtergrond tegenover staan. Vooral de vrouwelijke kerkbezoekers scoren hierin hoog met 67%. In totaal gaf 8% aan geen religieuze achtergrond te hebben. Kerkbezoekers vulden zelf nog aan met: 'van alle markten thuis 1% /spiritueel 1% /bekeerd-zoekende 1%/orthodox 5%.'

Vraag 4 Kerkbezoek vóór detentie

Op de vraag 'Bezocht je voor je detentie wel eens een kerkdienst?' antwoordde 10% van de respondenten: *zo veel mogelijk*, 39% *regelmatig*, 35% *zelden* en 14% *nooit*. Er zit nauwelijks verschil in denominatie, ook niet tussen man of vrouw. Verhoudingsgewijs bezochten de respondenten van de FPC voor hun detentie het meest een kerkdienst namelijk: 33% *zo veel mogelijk* en 50% *regelmatig*. Onder de 14% kerkbezoekers die voor hun detentie *nooit* naar een kerkdienst gingen bevonden zich 39% rooms-katholieken en 11% protestanten, naast de 50% die geen religieuze achtergrond hebben.

Samenvattend kun je zeggen dat de groep kerkbezoekers (m/v) voor de helft bestaat uit gedetineerden die zelden of nooit voor hun detentie naar een kerkdienst zijn geweest. Hieruit valt te concluderen dat justitiepredikanten en justitiepastores er niet zondermeer van uit kunnen gaan dat alle kerkbezoekers bekend zijn met een orde van dienst, laat staan met de liederen die in de liturgie zijn opgenomen.

Vraag 5 Kerkbezoek tijdens detentie

Met deze vraag willen we onderzoeken of er mensen naar de gevangenkirkdienst komen, die dat buiten de muren niet of nauwelijks doen.

Het percentage respondenten dat tijdens detentie *zo veel mogelijk* een kerkdienst bezoekt ligt met 47% beduidend hoger dan bij de vorige vraag. Opvallend is dat er deze groep 1 respondent bevat die niet religieus is opgevoed en voor detentie nooit naar de kerk is geweest. De groep die *regelmatig* naar de kerkdienst gaat, is met 35% gelijk aan de vorige vraag. Ook in deze groep bevindt zich 1 respondent die voor detentie nooit naar de kerk is geweest en niet religieus is opgevoed. Het percentage kerkbezoekers dat onder de respondenten *zelden* een dienst bezoekt is 18%. Deze laatste groep bestaat voor 33% uit mensen die in de vorige vraag hebben aangegeven nooit voor hun detentie naar de kerk te zijn geweest en niet religieus te zijn opgevoed. Op 1 respondent na bestaat deze laatste groep helemaal uit mannen.

We kunnen concluderen dat er, verdeeld over de vijf inrichtingen, geen grote denominatieve verschillen naar voren komen. Ook op sekse en leeftijd kunnen we geen bijzonderheden waarnemen. Verder is in deze vraag aangetoond dat er onder de kerkbezoekers mensen zijn die geen religieuze achtergrond hebben en nog nooit een viering buiten de gevangismuren hebben bijgewoond.

Daarnaast is aangetoond dat het hebben van een religieuze achtergrond, geen garantie is voor een regelmatige kerkgang binnen detentie.

Vraag 6, 7 en 8 Meezingen tijdens de kerkdienst

Dit onderdeel is belangrijk omdat we met de vragen in dit onderdeel de intrinsieke motivatie rondom samenzang van de kerkbezoekers hebben gemeten.

Het percentage kerkbezoekers dat altijd meezingt is 39%, het percentage dat regelmatig meezingt is 27%. Op zich is het al bijzonder dat de eerste groep groter is dan de tweede. De belangrijkste redenen die zijn aangegeven zijn dat het de emoties raakt (29%); men zich met zingen tot God kan richten (20%) en het zingen bij een kerkdienst hoort (18%).

Van alle kerkbezoekers die zeggen geen kerkelijke achtergrond te hebben zingt 60% mee tijdens de vieringen. Binnen de groep meezingers worden ook individuele redenen om niet mee te zingen opgegeven: soms zijn de liederen te hoog, of mensen stoppen met zingen omdat zij hun stem niet mooi vinden.

In het onderzoek kijk ik met name naar de groep die soms meezingt (18%), zelden meezingt (6%) en nooit meezingt (9%). Wat kunnen we van deze laatste drie groepen zeggen (33%)?

Als belangrijkste reden wordt binnen deze drie groepen aangegeven dat:

Men niet gewend is om in de kerk te zingen, 26%. Men niet van zingen houdt, 20%. Men

niet kan zingen, 17%. Geen reden, 12%. En verder wordt er: schaamte, het niet kennen van de liederen, het niet willen zingen, het ontbreken van geloof, genoemd. Als we deze groep niet-meezingers verder onderzoeken komen we tot de conclusie dat 68% van deze groep een rooms-katholieke achtergrond heeft en 20% een protestantse. Het zijn mannen (58%) en vrouwen (42%). De groep bestaat voor 42% uit respondenten die voor hun detentie bijna altijd of regelmatig naar de kerk zijn gegaan.

Dus er zijn redenen gegeven waarom men meezingt en waarom juist niet. Je kunt niet zeggen dat het hebben van een kerkelijke achtergrond een voorwaarde is om mee te zingen. De relatief grote groep mensen met een rooms-katholieke achtergrond die niet meezingen is vanuit de literatuur te verklaren vanwege de recente invoering van samenzang tijdens de vieringen (Hoondert, 2007, p. 19).

Vraag 9, 10, 11 en 12 Verschillende talen zingen

Om te kunnen onderzoeken of er verband is tussen het al dan niet meezingen en taal zijn er een aantal vragen over taal en herkomst ingezet. In bijna alle inrichtingen wordt regelmatig in andere talen gezongen. De FPC vormt hierin een uitzondering, daar wordt niet in andere talen gezongen. Dit bevestigt de analyse van het interview met ds. Z. (§ 5) waarin hij aangeeft dat er in zijn vieringen geen anderstaligen aanwezig zijn. In totaal zijn er onder de respondenten 16 verschillende 'moedertalen'. De grootste groep is Nederlands met 55%, waarvan 3% een dialect heeft opgegeven. Daarna komt het Papiaments, 17% en ten slotte Spaans 9%. De andere moedertalen wordt steeds door een of twee respondenten opgegeven (zie bijlage voor de lijst).

Het liefste wordt er in de moedertaal gezongen (53%), toch is er ook 44% voor wie dit niet

telt. Naast het zingen in de moedertaal zingen 91 respondenten Nederlands, 82 Engels en 48 Spaans. In totaal gaf 5 % aan niet anders te kunnen zingen dan in de moedertaal, deze groep bestaat voornamelijk uit Roemeense respondenten (40%), maar ook een enkele Nederlandse en Antilliaanse respondent gaf aan niet anders dan in de eigen moedertaal te kunnen zingen.

Eerder in dit onderzoek werd aangegeven, dat slechts 56% van de gevangenispopulatie in Nederland geboren is (§ 4.4.). Ons onderzoek onder een deelpopulatie bevestigt dit gegeven. Toch kan gelukkig worden gesteld dat Nederlands, Engels en Spaans de talen zijn waarbij de kans op een goede zangparticipatie het grootst is.

Vraag 13 en 14 Belang van voorzang

We vroegen de respondenten om een reactie op de volgende stelling: Ik zing het makkelijkste mee als de leiding van de dienst (predikant of pastor) zelf het lied goed meezingt. Ruim de helft van de ondervraagden stelde dit als voorwaarde om zelf goed mee te kunnen zingen. Dit geldt ook voor de aanwezige kerkvrijwilligers. Men zingt beter mee als er onder het publiek mensen aanwezig zijn die een lied goed kennen. In beide gevallen was rond de 20% het hier niet mee eens en was er nog een groep die het niet wist of geen mening had (20%). Dus over het algemeen kan worden gesteld dat kerkbezoekers beter zingen als er door zowel de leiding van dienst dan wel de aanwezige vrijwilligers goed gezongen wordt.

Vraag 15 en 16 Belang van muzikale ondersteuning

Welke rol heeft muzikale ondersteuning, daar waar het gaat om samenhangparticipatie? Volgens de ondervraagden gaat het om een grote rol want 65% geeft aan dat muzikale ondersteuning een voorwaarde is om mee te zingen. Een kleine groep (14%) is daar niet mee eens. En een groep die het niet weet, 22%. Als meest favoriete begeleiding wordt 'live muziek' aangegeven, 61%. Elektronische geluidsbronnen volgen met 20% en er is 9% die liever a capella zingt. Deze laatste groep bestaat voor 60% uit respondenten die voor detentie nooit in de kerk kwamen en tijdens detentie zelden een viering bezoeken. Uit de analyse blijkt verder dat de groep die voor de elektronische geluidsbronnen heeft gekozen voor 77% uit vrouwen van PI Zuid Oost bestaat. Vanuit het interview met ds. T. is bekend dat daar geen 'live begeleiding' is. Over de andere 23% is in zijn algemeenheid geen uitspraak te doen.

Vraag 17 en 18 Favoriete onderwerpen voor zang

Vanuit de literatuurstudie is aangegeven dat de horizontale functie van zang en muziek belangrijk is (Vernooij, Muziek en Liturgie, 2002). Of anders gezegd: weet de predikant of pastor wat er onder de kerkbezoekers leeft? Zang en emotie liggen dicht bij elkaar (Vraag 6, 7, en 8). Uit het onderzoek kwam een mooie opsomming van onderwerpen waarover men het liefste zingt, met als belangrijkste topics: Hoop (54%), vrijheid (51%), blijdschap (46%), vergeving (45%), dankbaarheid (41%), aanbidding voor God (38%). Voor de complete lijst verwijs ik naar de bijlage.

De algehele tendens is dat men (ca. 80%) vindt dat de door hen aangedragen topics verwoord worden in de liederen die gezongen worden.

Vraag 19 Persoonlijke wensen

Hier zijn 63 reacties op binnen gekomen. Ze zijn allemaal in de bijlage terug te vinden. Voor deze analyse springt het meest in het oog dat men over het algemeen tevreden is. Uit veel reacties wordt

een blijk van waardering gegeven. Verder vallen opmerkingen als ‘meer zingen’ en ‘meer instrumenten’ op, naast opmerkingen over liederen zelf.

6.2. Nader onderzoek

Vanuit de literatuurstudie (§ 4.4.) zijn 2 best practices rondom de inzet van koren voor de gevangenispopulatie behandeld. Vanuit beide onderzoeken is aangetoond dat het effect van het deelnemen aan een koor positief is voor de onderlinge contacten (horizontaal) en het bewakend personeel (verticaal – in gezagsverhoudingen). Samenzang is niet hetzelfde als koorzang. Toch heb ik in het verlengde van mijn onderzoeksvraag een tweetal explorerende vragen rondom koorzang en bandparticipatie op de lijst toegevoegd. Bij het uitdelen van de lijsten is vermeld dat deze vragen niet voor dit onderzoek bestemd waren en men vrij was om ze over te slaan. In de bijlage kunt u de uitkomsten vinden.

Verder is kwalitatief vervolgonderzoek onder de respondenten noodzakelijk om de 33% ‘niet-meezingers’ in kaart te kunnen brengen. In het algemeen kunnen we hier nu wel uitspraken over doen, maar we weten bijvoorbeeld niet waarom iemand zich bijvoorbeeld schaamt en daarom niet wil zingen. Doormiddel van bijvoorbeeld diepte-interviews kan dat meer gedetailleerd in kaart gebracht worden. Vanwege de tijdsgrenzen is dit binnen dit onderzoek helaas niet uitgevoerd.

Ook vrijwilligers zijn van betekenis bij de samenzang. De respondenten geven dit duidelijk aan. Vanuit de interviews met de predikanten en pastores wordt deze betekenis binnen de zang niet expliciet benoemd. Hoe denken de vrijwilligers hier zelf over? Dat vereist nader onderzoek waar ik vanwege de beperkte tijdspanne van dit onderzoek niet aan toe ben gekomen.

6.1.1. Voorlopige conclusie kwantitatief onderzoek

Data

We kunnen concluderen dat de landelijke cijfers rondom de gevangenispopulatie qua leeftijd en het geboren zijn in Nederland zich laten spiegelen aan de deelpopulatie. Geografisch zijn geen bijzonderheden geconstateerd. Veel van de deelvragen (§ 1.4.) zijn doormiddel van het kwantitatief onderzoek beantwoord.

Kerkelijke achtergrond

Er is nauwelijks verband tussen het meezingen van liederen en het hebben van een kerkelijke achtergrond. Je kunt wel stellen dat rooms-katholieke kerkbezoekers over het algemeen minder goed meezingen dan protestanten.

Linguïstische argumenten

Het liefste zingt men in zijn/haar moedertaal, toch kan worden gesteld dat met Nederlands, Engels en Spaans verreweg de grootste groep kerkbezoekers mee zou moeten kunnen zingen.

Masculien en feminien

Er is uit dit kwantitatief onderzoek geen bijzonder verschil in opvattingen over kerkzang tussen mannen en vrouwen naar voren gekomen.

Muzikale ondersteuning

Er is relatie tussen participatie van samenzang en muzikale ondersteuning. De zangparticipatie met muzikale ondersteuning (live muziek of elektronische geluidsbron) is volgens de respondenten beter. Het liefste zingt men met live muziek als begeleiding.

Eigen wensen

De eigen wensen van de respondenten bestaan vooral uit uitingen van tevredenheid en de wens voor meer samenzang.

Hiermee is de analyse van het veldwerk ten einde gekomen. In het nu volgende 'deel C' vat ik de beide delen A en B samen en trekken er onze conclusies uit. Het afstudeerproject wordt afgesloten met een aantal aanbevelingen.

Deel C. Uitkomsten

7. Samenvatting en conclusies

‘Ik word er heel rustig van en geniet om samen te zingen. Het verbindt ons. Zingen is een manier om God te aanbidden uit volle borst’.

Anonieme respondent veldonderzoek

Bovenstaande opmerking kan als een belangrijke samenvatting van dit afstudeerproject worden gezien. Het beschrijft de motivatie om samen te zingen, men wordt er rustig van en men geniet ervan. Het is een manier om God te aanbidden uit volle borst. In termen van Van de Poll kun je zeggen dat zang en muziek verticaal werkt, wij zingen tot God en geven Hem daarbij onze aanbidding. Het is onze respons naar God. De wisselwerking is dat wij rustig worden en kunnen genieten. Daarnaast zie je ook hoe de horizontale (gemeenschaps-)functie wordt benoemd. Op het snijvlak van de horizontale en verticale functie geven de justitiepredikant en de justitiepastor vorm aan de ‘sense of belonging’ van de kerkbezoekers. Zij tellen mee, zij zijn de kerk van ‘binnen de muren’.

Denomatieve verschillen zijn uit dit onderzoek niet te ontleen. Zowel de literatuur, als de interviews en de enquête onderschrijven slechts dat de samenzang in vieringen voor rooms-katholieken een betrekkelijk jonge loot is.

Dat muzikale ondersteuning, door de geschiedenis heen, ook een belangrijke rol binnen de liturgie heeft gespeeld hebben we gezien in § 4. Met Vernooij (2002) zijn we tot de ontdekking gekomen dat zelfs gesproken tekst al muzikaal gekleurd is, waardoor je spraak en zang en muziek niet kunt scheiden. Het gebruik van ‘live muziek’ wordt door zowel de kerkbezoekers als de justitiepredikanten en justitiepastores meer toegejuicht dan muzikale ondersteuning door middel van elektronische bronnen. Toch moeten we vaststellen dat ook zij hierin dikwijls niet voor een vrije keuze staan, maar zijn overgeleverd aan de situatie zoals zich die in de inrichting voordoet. Soms zijn er simpelweg geen mogelijkheden voor ‘live begeleiding.’ Uit de cijfers van dit onderzoek blijkt dat er onder gedetineerden veel muzikaal talent aanwezig is. Mijn advies is dan ook om, hoe tijdrovend dit wellicht is, toch bij ieder kennismakingsgesprek ook over zang en muziek in de gevangenis kerk te spreken. Het betekent niet dat je deze mensen direct kunt inzetten, maar je hebt als pastor of predikant wel in kaart gebracht wie er ervaring heeft met zang en muziek.

Kun je met elkaar communiceren als de helft van de kerkbezoekers (en soms is dit percentage nog veel hoger) niet uit Nederland afkomstig is? Over die vraag hebben wij ons gebogen in het onderzoek naar linguïstiek en cultuur. Uit het veldonderzoek is naar voren gekomen dat er met Nederlands, Engels en Spaans een brug tussen de meeste culturen geslagen kan worden. Toch is ook het taalveld zelf nog van belang. Lang niet alle kerkbezoekers zijn gewend om naar de kerk te gaan. Binnen onze liedkeuze vraagt dat om tekstuele consensus om het voor iedereen begrijpelijk te houden. Eenvoudige liederen slaan beter aan dan complexere. Van de justitiepredikant en de justitiepastor vraagt dit om het horizontale contact met de kerkbezoekers uiterst serieus te nemen. In dit kader wordt vanuit de interviews aangegeven om ook zoveel mogelijk liturgische handelingen tijdens de vieringen te blijven uitleggen.

Zelf vind ik het bijzonder om te zien hoe een eenvoudig kerstconcert met gedetineerden kan uitmonden in een onderzoek naar zang en muziek in de gevangenis kerkdienst, waarin de onderzoeksvraag luidt:

Welke motieven kunnen gedetineerde kerkbezoekers hebben voor wel of geen deelname aan samenzang tijdens de gevangenis kerkdiensten in Nederland en welke aanbevelingen kunnen

worden gedaan om deze samenzang te optimaliseren?

We hebben nu voldoende onderzocht om de bovenstaande vraag op een onderbouwde wijze te kunnen beantwoorden. Ik kom daarom tot de volgende conclusie:

Gedetineerde kerkbezoekers zingen tijdens de vieringen mee omdat het hun emoties raakt, men zich tot God kan richten en omdat het bij een kerkdienst hoort. Daarnaast versterkt het samen zingen, de relatie met God en met elkaar.

Er zijn ook redenen om niet mee te zingen. Devotie betekent voor sommigen 'stil zijn'. Niet kunnen zingen, of zich schamen maar ook 'het niet gewend zijn om te zingen in een kerkdienst' worden als voornaamste motieven aangedragen. Daarnaast vinden sommigen de liederen te hoog of te moeilijk, of houdt men gewoon niet van zingen.

8. Aanbevelingen

1. Interactie

Het is belangrijk dat justitiepredikanten en justitiepastores een connectie hebben met de kerkbezoekers. Deze horizontale connectie is van belang om de verwachtingen van bijvoorbeeld zang en muziek, over en weer met elkaar in overeenstemming te brengen. Door niet vast te houden aan het eigen script maar zich open te stellen voor de kerkbezoekers zoek je naar de antenne van de ontvangers, waardoor zang en muziek verbindt. Dit kan bijvoorbeeld plaatsvinden tijdens de groeps gesprekken en de persoonlijke gesprekken. Ook gesprekken met bewakend personeel (direct na een viering) kunnen soms zeer verhelderend werken.

2. Voorzanger

Een belangrijke voorwaarde voor samenzang is dat de justitiepredikant of justitiepastor:

- a. Zelf goed kan zingen
- b. De liederen zelf goed kent

Juist doordat je als justitiepredikant tijdens de samenzang binnen vieringen, niet snel op iemand anders terug kan vallen als je zelf niet kunt zingen, verdient het voor aspirant predikanten de aanbeveling om **bij de selectie ook de zangkwaliteit van de aspirant predikant ter sprake te brengen**. Het goed kunnen zingen zou bij de basiskwaliteiten van justitiepredikanten moeten horen om **op structurele wijze vorm te geven aan verbetering van de zangparticipatie in de gevangenis**.

Als predikanten van het huidige korps¹⁰ aangeven dat het 'voorzingen' tijdens de vieringen hen niet ligt, verdient het de aanbeveling om de samenzang op een andere manier te organiseren. Men kan een beroep doen op **muzikale vrijwilligers die de samenzang kunnen leiden**.¹¹

3. Vrijwilligers

Gedetineerde kerkbezoekers hebben aangeven dat zij tijdens de samenzang veel ondersteuning ervaren van kerkvrijwilligers. Vanuit de interviews is gebleken dat de meeste ondervraagde predikanten en pastores de vrijwilligers niet extra willen belasten door hen te

¹⁰ Dit is de benaming voor alle, onder dezelfde denominatie vallende, geestelijke verzorgers.

¹¹ 'Best practise' hierin is bijvoorbeeld de vrijwilligersgroep van de F.P.C. Oostvaarderskliniek. Vanuit deze groep is één vrijwilligster verantwoordelijk voor het instuderen en archiveren van nieuwe liederen voor de kerkdiensten (Prot.) en de koorzangavonden.

betrekken in de voorbereiding van de kerkdienst. Toch is een heroverweging over de rol en functie van vrijwilligers hierin op zijn plaats. Zelf zie ik de vrijwilligers als pilaren voor het dragen van de samenzang. Dit vereist voorbereiding en interactie. Door de vrijwilligers van te voren de liturgie of het werkblad met de liederen te mailen kunnen zij zich, net als de muzikanten, voorbereiden. Zelf heb ik daarnaast hele goede ervaring met het doorsturen van een Youtube-link van ieder lied. Het hoofd van de vrijwilligers is zeer blij met deze inzet. Toch moet de bredere inzet van vrijwilligers wel verder worden onderzocht. Is er bijvoorbeeld draagvlak voor de inzet van vaste muzikale vrijwilligers als zangleiders/sters of als zanggroep in diensten van predikanten en pastores die zelf aangeven hier prijs op te stellen? In hoeverre kunnen/willen vrijwilligers betrokken zijn bij de samenstelling en het instuderen van gevangenisliederen? Ik pleit daarom voor nader onderzoek onder kerkvrijwilligers waarbij o.a. ook hun visie op zang en muziek binnen de gevangeniskerk in kaart wordt gebracht.

4. Herbezinning 'Liedsuggesties' door een kleine commissie

- a. Stel een kleine commissie¹² uit beide denominaties samen, voor de herbezinning op de 'Liedsuggesties' en haar standaardiserende functie binnen de korpsen.
Het Liturgisch Werkboek (Dun & Oenema, 1997) voorziet in 'Liedsuggesties'. Vanuit het onderzoek naar de liturgieën van vier van de geïnterviewden¹³ is naar voren gekomen dat er in de onderzochte 10 vieringen slechts beperkt gebruik is gemaakt van het Liturgisch Werkboek. De geïnterviewden gaven allemaal aan zelf over een database van liederen te beschikken en daar voluit gebruik van te maken. Gezien het feit dat gedetineerde kerkbezoekers zo nu en dan van inrichting moeten veranderen, is standaardisatie van belang om goede samenzang te kunnen continueren. Dus **herstel de 18 jaar oude 'Liedsuggesties' weer in ere door herbezinning op de inhoud omdat dit de basisbundel voor predikanten en pastores is**. Als predikanten en pastores hun databases openstellen, kan daar een hernieuwde lijst van 'Liedsuggesties' uit worden samengesteld. De criteria die uit dit onderzoek naar voren zijn gekomen kunnen daarin worden meegewogen: Eenvoudige melodie, eenvoudige tekst en aandacht voor Engels en Spaans naast de Nederlandse tekst.
De commissie kan bij het uitkomen van nieuwe liedbundels of aanvullingen van bestaande zangbundels, voorstellen doen ter aanvulling van de 'Liedsuggesties'.¹⁴
- b. Zorg voor een goede bereikbaarheid van de 'Liedsuggesties'. Tijdens de workshop is gebleken dat lang niet alle geestelijk verzorgers de digitale omgeving van de 'Liedsuggesties' kan bereiken. Door het communiceren van de juiste website, bijvoorbeeld in uw nieuwsbrief, kunt u alle justitiepredikanten op de hoogte brengen.
- c. Naast een gezamenlijke vernieuwing en samenstelling van de 'Liedsuggesties' is het ook aan te bevelen om gezamenlijke oefenmomenten te organiseren. Tijdens de jaarlijkse studiedagen van beide korpsen kan is zo'n oefenmoment realiseerbaar, doordat alle predikanten en pastores van de Nederlandse gevangenissen aanwezig zijn. Mocht er uit nader onderzoek blijken dat ook vrijwilligers in de toekomst gaan meewerken met de zang en muziek, zal er ook voor hen een passende oplossing voor het instuderen moeten worden gezocht.

¹² De commissie moet 'know how' hebben van de horizontale alsmede de verticale functie van zang en muziek binnen de gevangenisliturgie en tevens antennes hebben voor de connectie met de liturgie van buiten de muren.

¹³ Zie bijlage voor de uitwerking.

¹⁴ Hierbij valt te denken aan liederen van: Schrijvers van Gerechtigheid, Psalmen voor nu, Het liefste lied van overzee (Sytze de Vries); Liedboek, Zingen en bidden in kerk en huis 2013; liederen van Huub Oosterhuis; aanvullingen uit Opwekkingsliederen etc.

Slotwoord

Ik heb veel plezier gehad in het schrijven van deze afstudeeropdracht. Vooral het veldwerk was inspirerend. De grote hoeveelheid literatuur die voor het onderwerp liturgie beschikbaar is, geeft mij de zekerheid dat het laatste woord hier nog niet over gezegd is. Zelf heb ik dan ook zeker niet het gevoel dat ik compleet ben in mijn onderzoek. Toch was het zinvol om de 'kerk van binnen' te spiegelen aan de 'kerk van buiten.' Zelf denk ik dat ook zangleiders buiten de muren zich bewust mogen zijn van de verschillende rollen die zij vervullen. Ook zij staan op het snijvlak van verticaal en horizontaal. Ook van hen mag verwacht worden een antenne te hebben voor de gemeenschap, te luisteren naar de wensen en de mogelijkheden naast het voorgaan in de zang en muziek. Aanbidding is onze respons naar God, iedere kerkbezoeker heeft daarin een stem.

De methodiek van Richard R. Osmer (Osmer, 2008) heeft mij geholpen om de verschillende onderzoeksfasen juist te kunnen interpreteren. Zijn onderzoeksvolgorde heb ik aangehouden door mijzelf eerst de vraag te stellen: 'wat is er aan de hand', vervolgens 'waarom is dit aan de hand', gevolgd door 'wat zou er aan de hand moeten zijn' en ten slotte de vraag 'hoe gaan we zorgen dat we naar die situatie komen'. Toch heb ik echter zijn methodologie niet in de *uitwerking* van het afstudeerproject toegepast omdat het logischer is om het normatieve deel in het theoretische deel A te houden.

Geraadpleegde bronnen

- Barnard, M. (2006). *Liturgie voorbij de liturgische beweging*. Zoetermeer: Meinema.
- Bie jr., H.J. de (2000). Als wij samenkomen. Liturgie in de gereformeerde traditie. In v. d. Velden, v. d. Aa, & H.J. de Bie jr., *Als wij samenkomen. Liturgie in de gereformeerde traditie* (pp. 123-143). Zoetermeer: Boekencentrum.
- Blom, M. B. (1996). *De plaats van de pastor in een justitiële inrichting*, in M. Blom (red.) *Muurvast. Verhalen uit het justitiepastoraat*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Boer den - Cammeraat, M. (2012). *Godsbeelden in detentie*. Utrecht: PthU.
- Cramer, A. (1999). *Het boek van de stem, haar vormende en heilzame krachten begrijpen en ervaren*. Amsterdam: Synthese Uitgeverij b.v.
- Crichton, T. J. (1993). The Study of Liturgy. In C. Jones, G. Wainwright, E. Yarnold SJ, & P. Bradshaw (editors), *The Study of Liturgy* (pp. 3-30). New York, USA: Oxford University Press.
- Dammer, H. (2002). The Reasons For Religious Involvement In The Correctional Environment. *Journal of Offender Rehabilitation*, vol 35 (304), 35-58.
- Dekker, G., & Stoffels, H. C. (2009). *Godsdienst en samenleving. Een introductie in de godsdienstsociologie*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- DGV. (2014). *4 Maand Rapportage*. Den Haag: Businesscontroller.
- DJI. (2009-2015). *Straffen en maatregelen*. Opgeroepen op 18 maart, 2015, van Dienst Justitiële Inrichtingen, Ministerie van Veiligheid en Justitie:
<https://www.dji.nl/Onderwerpen/Volwassenen-in-detentie/Straffen-en-maatregelen/#paragraaf2>
- DJI. (2013). *Masterplan 2013-2018*. Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie.
- Donner, C., & Eijk, R. v. (2009). Pastoraal Groepswerk. In J. Eerbeek, & A. v. Iersel (red.), *Handboek Justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat* (pp. 373-408). Budel: Damon.

- Dun, v. T. (1997). *Liturgisch Werkboek*. Den Haag: Dienst Justitiële Inrichtingen.
- Eeckhoutte, M. F. (sd). *Lycaeus Juridisch Woordenboek*. Opgeroepen op 10 maart, 2015, van Juridisch Woordenboek: <http://www.juridischwoordenboek.nl/>
- Eerbeek, J. (2009). *Een misdadiger is meer dan zijn delict*. Amsterdam: Ark Media.
- Ellis, C. J. (2009). *Approaching God - A guide for worship leaders and worshippers*. London: Canterbury Press Norwich.
- Evans, J. (2013). *Vocalisten*. Opgeroepen op 3 januari, 2015, van Zing de dokter de deur uit: <http://www.vocalisten.nl>
- Exodus. (2015). *Binnen de gevangenen*. Opgeroepen op 20 maart, 2015, van Exodus Nederland: http://www.exodus.nl/Binnen_de_gevangenen_252.html
- Guardini, R. (1953). *Vom Geist der Liturgie*. Basel - Wien: Herder Freiburg.
- Harnoncourt, N. (1982). *Musik als klangrede: Wege zu einem neuen Musikverständnis; Essays und forträge*. Kassel: Residenz Verlag.
- Heitink, G. (1994). De kerken en het bijzonder pastoraat. Enkele ecclesiologische overwegingen,. *Praktische Theologie* 21, 101-110, 108.
- Hoondert, M. J. (2007). *Muziek als rituele praktijk. Gelineau herlezen*. Heeswijk: Uitgeverij Abdij van Berne.
- Kilmartin, E. J. (1988). *Christian Liturgy. Theology and Practice: Systematic Theology and Liturgy*. Franklin, Winsconsin: Sheed and Ward Publishers.
- Kox, W. (1989). *Muziek.....Religieuze ervaring?* Utrecht: Protestantse Stichting tot Bevordering van het Bibliotheekwezen en de Lectuurvoorlichting in Nederland.
- Kreider, E., & Kreider, A. (2009). *Worship and Mission after Christendom*. Secunderabad, India: Authentic Media.
- Linkens, P., & Loeff, J. (2014). *Gevangeniswezen in getal 2009-2013*. Den Haag: Dienst Justitiële Inrichtingen. Ministerie van Veiligheid en Justitie.
- Menning, N. (2010). Singing with conviction: New Zealand prisons and Maori populations. *International Journal of Community Music*, 111-120.
- Moyeart, P. (2007). Barmhartigheid: transcendentie verdragen. *Tijdschrift voor de filosofie* 69, 713-732.
- NBG. (1951). *De Bijbel, Nederlands Bijbelgenootschap*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Ngien, D. (2008). *Gifted response, the triune God as the Causative Agency of Responsive Worship*. Bucks, UK: Paternoster.
- Noordhoek, A. (2009). Liturgie in de Bajes. In L. v. Tongeren, *Liturgie op maat, vieren in het spanningsveld van eenheid en veelkleurigheid*, (pp. 79-97). Heeswijk: Berne Meander.
- Oskamp, P. (2004). *Overleven achter steen en staal. Vieringen en geloofsbeleving onderzocht*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Osmer, R. (2008). *Practical Theology*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company.
- PDC. (1983). *Artikel 6: Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging*. Opgeroepen op 16 maart 2015, van Nederlandse Grondwet: Artikel 6: Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging
- Poll, E. v. (2009). *Samen in de Naam van Jezus*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Post, P. (2009). Perspectieven van vloeibaar ritueel. Het actuele ritueel-liturgische milieu gepeild. In J. Eerbeek, & A. Iersel red., *Handboek Justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat* (pp. 113-143). Budel: Damon.
- Silber, L. (2005). Bars behind bars: the women's prison choir harmony. *Music Education Research*

- Vol.7, No. 2, 251-271.
- Smelik, J. (2006). *Gods lof op de lippen. Aspecten van liturgie en kerkmuziek*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Smit, E. (2011). *Zingen en zorg voor de ziel*. Utrecht: Universiteit voor de humanistiek.
- Spruit, L. (2009). Het religieus profiel van gedetineerden, met het oog op herstelgericht pastoraat. In J. Eerbeek, & A. v. Iersel red., *Handboek Justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat* (pp. 155-172). Budel: Damon.
- Sterk, M., & Barnard, M. (2001). Kerk binnen de muren. Liturgie in Justitiële Inrichtingen, geïllustreerd aan acht Paasdiensten. *Jaarboek voor liturgie-onderzoek 17*, 271-294.
- Stoppels, S. (2009). *Voor de Verandering, werken aan vernieuwing in gemeente en parochie*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum.
- Terrin, A. (1996). *Musica per la liturgia, Presupposti per una fruttuosa interazione*. Padova: Abbazia di Santa Giustina.
- Verhoeven, N. (2011). *Wat is een onderzoek*. Den Haag: Boom Lemma.
- Vernooij, A. C. (2001). Musiceren en luisteren. *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie*, 145-150.
- Vernooij, A. C. (2002). Muziek en Liturgie. In M. Barnard, & N. Schuman (red.), *Nieuwe wegen in de liturgie* (pp. 95-113). Zoetermeer: Boekencentrum Uitgevers.
- Wit, T. de (2009). De gewonde gemeenschap. Over barmhartigheid en gevangenschap. In J. Eerbeek, & A. v. Iersel (red.), *Handboek Justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat* (pp. 31-54). Budel: Damon.

Bijlagen

I. Feedback van het meeleespanel

Samenstelling

Om mijn afstudeerproject te verbreden heb ik een aantal verschillende meelezers bereid gevonden om over mijn schouder mee te kijken. Sommige lezers hebben zeer veel input gegeven tijdens overlegmomenten, terwijl anderen inhoudelijk feedback op de tekst hebben gegeven.

Vanuit het werkveld, het Protestants Justitiepastoraat, heb ik ds. Arjan Noordhoek bereid gevonden om mee te lezen. Hij heeft ook een belangrijke rol in de totstandkoming van begrijpbare tekst op het enquêteformulier gehad. Ds. Noordhoek is vanuit het protestants justitiepastoraat betrokken bij het samenstellen van het Liturgisch Werkboek (Dun & Oenema, 1997).

Vanuit het rooms-katholieke justitiepastoraat heeft pastor Wim Timmer een grote rol gespeeld in het tot stand komen van het werkboek, ook hij heeft met mijn project meegelezen.

Als voormalig stagebegeleider en huidige praktijkbegeleider heeft drs. Verry Patty meegelezen.

Omdat ik als verbredingsminor, de kerkelijke route van het Baptisten Seminarium volg, heeft docent Liturgiek, Hans Riphagen vanuit de Baptisten meegelezen. Op deze manier heb ik verschillende vanuit diverse invalshoeken mee laten lezen.

Alle meelezers hebben hun waardering uitgesproken voor de uitwerking van het onderzoek.

Een paar opmerkingen:

Ik heb met veel plezier en interesse je scriptie doorgelezen. Ik denk dat het een belangrijke bijdrage vormt voor het justitie pastoraat. Mooie en behulpzame aanbevelingen.

Alle kritische opmerkingen ten spijt... Er ligt een mooi stuk werk. Complimenten daarvoor. Ik hoop dat mijn feedback behulpzaam is. Mocht je nog wat verder willen sparren: wees welkom. Succes met de afronding.

Hierbij mijn opmerkingen. Hopelijk stimuleert het jou om de laatste hand te leggen voordat je het inlevert. Nogmaals, het ziet er goed uit.

De belangrijkste feedback die ik heb gekregen was op de onderzoeksvraag. Een aantal meelezers heeft aangegeven dat ik er beter aan zou hebben gedaan om te spreken over het 'verbeteren' van de samenhangparticipatie, in plaats het spreken over 'optimaliseren'. Ik heb de thesis laten staan, omdat er behoorlijk veel data gerelateerd is aan het woord 'optimaliseren'. Toch ben ik zeer dankbaar voor deze feedback. Zelf zou ik het dus graag hebben veranderd omdat het woord 'verbeteren' een mindere normeringswaarde heeft dan 'optimaliseren'.

Een van de meelezers heeft zich verbaasd over het feit dat er geen woord gesproken is over de esthetische functie van zang en muziek. Zelf ben ik blij met deze feedback. Dit is voor mij een blinde vlek geweest. Ik heb hier niet bij nagedacht. Toch moet ik zeggen dat ik hier wel literatuur, van met name rooms-katholieke snit van heb gelezen (o.a. Martin Hoondert) maar ik heb de koppeling met de functie binnen mijn document niet kunnen maken. Een goed punt.

De structurele opbouw van hoofdstuk vier was voor één meelezer niet logisch. Vooral de vraag: Wat wil je zeggen en waar doe je dat dan? Had in zijn beleving mogen prevaleren boven inhoudelijke exploratie van zijwegen. Deze feedback heb ik deels ter harte genomen door de opbouw in de slotversie duidelijker neer te zetten. Extra literatuur heb ik helaas niet meer kunnen invoegen. Vanuit de CHE is de opmerking gekomen om te gaan werken met 1 conclusie per hoofdstuk. Deze opmerking was ook voornamelijk gericht op § 4, en is aangepast.

Een aantal meelezers hebben aangegeven dat ik mijzelf meer had mogen profileren. Ik heb bij één lezer nagevraagd wat hij precies bedoelde. Het was immers mijn doel om zo objectief mogelijk te onderzoeken. De meelezer antwoordde, dat je nooit objectief kunt onderzoeken. Als onderzoeker filter je informatie. Dat is een subjectief proces. Juist hierom had er meer van mijzelf en mijn keuzes in het stuk mogen staan. Gedurende het proces heb ik dit op sommige plaatsen duidelijker naar voren gebracht. Dus deze feedback is gebruikt in de slotversie.

Naar aanleiding van de feedback van de meelezers heb ik ook nog eens kritisch naar de conclusies en aanbevelingen gekeken. Deze heb ik aangescherpt en meer laten aanhaken aan de onderzochte praktijk en literatuur.

Zelf heb ik met heel veel plezier de feedback in ontvangst genomen. Het heeft mijn ogen geopend voor blinde vlekken die gedurende het proces kunnen ontstaan. Dus het heeft het eindresultaat mijns inziens verbeterd.

II. Workshop zang en muziek in de gevangenis

Workshop 'Zingen in de bajeskerk' o.l.v. Arjan en Arjen

Studiedagen Elspeet, 20 en 21 april 2015, Protestants Justitiepastoraat.

Globaal overzicht van deze workshop:

Zeven stellingen voor de discussie

1. Het is 'unheimlich' als het na het intro stil blijft.
2. Ik zie mijn kerkvrijwilligers als pilaren tijdens de samenhang.
3. Verandering van spijs doet eten, verandering van liederen doet zingen.
4. Zingen is twee keer bidden en drie keer preken.
5. Van mensen die nooit naar een kerk gaan hoeft je niet te verwachten dat ze meezingen.
6. 'Liedsuggesties'? Bestaan ze dan nog?

7. Als azijn op loog is iemand die liedjes zingt bij een droevig hart.

Dit wilde ik vandaag vooral nog gezegd hebben:

Of mail op een later moment naar arjenkwantes@gmail.com of a.kwantes@minjus.nl

z.o.z. voor Blog Zingen in de Bajeskerk

Blog Zingen in de Bajeskerk

*door Arjen Kwantes G4V
over het onderzoek naar het gebruik van
zang en muziek binnen de gevangenis
11 maart 2015*

‘En we gaan nog niet naar huis, nog lang niet, nog lang niet’.

Deze zin zal nog lang door mijn hoofd klinken. Het is al weer een aantal jaren geleden dat ik samen met de band ‘Seven and Friends’ een optreden mocht verzorgen ergens in een gevangenis. Het was ter ere van een midwinterfeest, vlak voor kerst. Op dit soort gelegenheden mochten alle gedetineerden (dus niet alleen de kerkgangers) naar de sportzaal komen voor muziek, een (klein) hapje en een bekertje sinas of cola. Na een mooie eerste set te hebben gespeeld kwamen er twee gedetineerde mannen naar mij toe, die ik voor het gemak Henk en Barry* noem.

“Attentie, mogen wij even de aandacht?”

Ze vroegen of het goed was dat ze wat ‘leven in de brouwerij’ mochten brengen, waarop ik hen de microfoon gaf. Zij bleken gangmakers van de hoogste categorie te zijn. Op het moment dat zij ‘Attentie, mogen wij even de aandacht’ door de microfoon lieten klinken, hadden zij niet alleen alle aandacht, maar iedereen begon te joelen, alsof ze wisten wat er zou gaan komen. Toen werd het stil.

Oorverdovend

‘Kerst’, begon Henk gewichtig, ‘is een mooie tijd. Zeker als je hier zit, geen schoonmoeder op bezoek, geen boom die je op moet tuigen, geen boodschappen die je moet doen..... (stilte) Natuurlijk maak ik een geintje, mannen. Iedereen mist zijn thuis op dit moment, maar kom op, we laten de moed niet laten. Barry en ik gaan een liedje voor jullie zingen, en als we het een keer voor hebben gezongen dan doen jullie mee, afgesproken? Ik hoor jullie niet! Afgesproken?’ Een volmondig ‘JA’ klonk uit de zaal. De toetsenist gaf een startakkoord en binnen een minuut klonk ‘en we gaan nog niet naar huis, nog lang niet nog lang niet’, oorverdovend uit de kelen van zo’n 150 gedetineerden.

Hazes vs. de Heer

Juist dit eenvoudige lied, in deze setting, is voor mij het bewijs dat het heel goed mogelijk is om met gedetineerden te kunnen zingen. Deze avond is voor mij een voorbeeld daar waar het gaat om de kracht van de eenvoud, in combinatie met overtuiging. Het geeft ook stof tot nadenken. Ik herinner mij colleges liturgie waarin werd gesteld dat bijvoorbeeld Johan de Heer gebruik maakte van bekende 'straatmelodieën' om aansluiting te kunnen vinden bij het gewone volk. Maar het werkt ook andersom. André Hazes scoorde een enorme hit met het lied 'Wij houden van oranje' (Nederland, o Nederland...). Hij leende voor zijn refrein de melodie van de Ierse Christmas Carol 'Auld Lang Syne' en behaalde er, mede dankzij het door Nederland gewonnen EK in 1988 een nummer 1 hit mee.

Johannes de Heer had het lang zo gek nog niet bekeken. Bijzondere situaties vragen om creatieve oplossingen, ook in de liturgie. Wat vindt jij?

*Henk en Barry zijn niet hun echte namen.

Feedback naar aanleiding van de Workshop Zingen in de bajeskerk

Zoals in het projectplan al is beschreven heb ik de voorlopige uitkomsten van het onderzoek, tijdens de jaarlijkse studiedagen van het protestants justitiepastoraat gepresenteerd aan geïnteresseerde predikanten. Ik heb de workshop 2 keer gegeven en er zijn interessante vondsten gedaan.

Doordat de studiedagen helemaal vol zitten met studie en verdieping, heb ik, in overleg met Arjan Noordhoek, gekozen voor prikkelende stellingen. Deze stellingen hebben raakvlak met de onderzoeksgebieden.

Arjan Noordhoek kwam met het idee om op deze workshop ook nieuwe liederen te introduceren en zo sneed het mes aan twee kanten. De deelnemers van de workshop kregen nieuwe liederen mee, terwijl ik mijn uitkomsten van het onderzoek kon spiegelen aan de praktijk. Men was enthousiast over het blog dat op de achterzijde van de paper was afgedrukt.

Stelling 7

Tijdens de beide workshops lag het accent vooral op de laatste stelling: Spreuken 25:20b. Deze stelling refereert aan de verschillende emoties die de gedetineerden aangeven als 'drive' om te zingen. Een predikant die ook scheikunde heeft gestudeerd vertelde dat azijn op loog elkaar opheffen, waardoor hij de stelling uitlegde als: 'door te zingen kun je jouw negatieve, droeve omgeving opheffen. Zelf vond ik dat een prachtige zienswijze die volledig aansluit bij het onderzoek.

Stelling 3/6

Daarnaast hebben we stilgestaan bij het al dan niet introduceren van nieuwe liederen. Hoe ga je daar mee om? Bij deze stelling kwam een gesprek rondom 'best practices' op gang. De slotsom was dat nieuwe liederen zeer welkom zijn, maar tijdens de vieringen moet het een mix zijn van die twee. Daarnaast is er ook vanuit het werkveld de wens uitgesproken om de nieuwe liederen met elkaar uit te wisselen en vast te laten leggen in de 'Liedsuggesties'.

Stelling 1/2

Tijdens beide workshops werd deze stelling bevestigd. Het voelt niet goed als het stil blijft, maar wat kun je er aan doen? De vraag werd ook gesteld: Hoe voorkom je dat mensen gaan luisteren als er een koor gaat zingen, dat is bedoeld voor de samenzang? Al vrij snel kwam er een bevestiging van de tweede stelling, dat een predikant juist de vrijwilligers in de viering bij elkaar zet, zodat het echt een blok van mensen is die de samenzang kunnen dragen.

Stelling 4/ 5

Deze stellingen zijn heel beperkt besproken. Met de stelling 4 wilde ik een discussie beginnen rondom de functie van lofprijs en aanbidding in de dienst. Leidt het naar het Woord? Of is het een noodzakelijk fenomeen, dat er iedere zondag een aantal liederen gezongen dienen te worden?

Tot dit gesprek is het helaas niet gekomen. Stelling 5 is de verassing van het onderzoek. Je kunt denken dat mensen die nooit naar de kerk gaan, niet gewend zijn om samen te zingen, toch blijkt dit in de praktijk heel anders te zijn. We hebben het er heel kort over gehad.

Oogsten

Een van de deelnemers vertelde van zijn 'best practice' rondom de inzet van koorzang. Hij heeft een klein koor van gedetineerden, die samen oefenen en tijdens iedere samenkomst, de samenzang ondersteunen. De samenzang moet bewust aangestuurd worden, anders gaat men luisteren, dat was zijn geheim achter het succes. Hij bevestigde de uitkomsten van dit onderzoek dat koorzang een gunstig effect op de inrichting en op de rust op de afdelingen heeft. Interessant hierbij de toelatingsprocedure voor dit koor. De predikant kiest juist mensen die hoog in de pikorde staan. In het kader van: 'als er een schaap over de dam is volgen er meer.' Hij kon met zijn ervaring een Duitse collega bemoedigen die ook met koorzang bezig is en ondervindt dat de samenzang juist stagneert als hij een koor inzet.

Overigens bevestigt de Duitse collega één van de interviews vanuit dit onderzoek. In dit interview stelde hij (pastor V.) dat mooie meerstemmige zang (een mooie cd), de samenzang doet verstommen. Men gaat luisteren. Dit werd ook weer onderstreept door een van de workshopdeelnemers die dit fenomeen weer herkende: 'Als er een band komt spelen, moet je ook heel duidelijk zeggen dat zij de samenzang komen begeleiden, anders wordt het een optreden.' Helpend hierbij waren ook een aantal 'best practices'. Zet het koor zo neer dat ze niet recht voor de groep staan, maar aan de zijkant. Zorg dat jij als predikant de leiding houdt waarbij je de zaal kunt enthousiasmeren om mee te zingen. Of door bijvoorbeeld heel duidelijk aan te geven: 'couplet 3 is samenzang...etc.'

Kortom deze workshops zijn zeer vruchtbaar geweest. Aan de ene kant omdat de stellingen tot goede gesprekken hebben geleid. Aan de andere kant doordat er veel aanbevelingen zijn bevestigd vanuit het werkveld. Dit maakt de validiteit van het onderzoek groter.

III. Interviews met diverse justitiepredikanten en justitiepastores

Interview met ds. Z.

Een inrichting in het midden van het land.

Ik spreek ds. Z. na afloop van de viering van zaterdag 14 februari 2015. Als iedereen het stiltecentrum heeft verlaten zitten we rustig aan een tafeltje. 'Als het goed is heb je al een beetje een idee hoe ik over zang en muziek in de bajes denk' opent Z. ons interview. Hij doelt daarbij op de grote hoeveelheid literatuur die hij over de mail al naar mij toe heeft gestuurd. En het klopt. Z. heeft een uitgesproken mening over zang en muziek en daar is al veel over gepubliceerd. We lopen toch de vragen een voor een door.

1. Wat is jouw visie op zang en muziek binnen de gevangeniscontext?

Mijn visie op zang is niet los te koppelen van mijn achtergrond. Ik ben met zang opgegroeid. Ons hele gezin was met zang en koordirectie bezig. Dat is een enorme stimulans. Zo groot dat ik op 18 jarige leeftijd al 'liturgisch' ingeschakeld kon worden. Geloven en zingen horen bij elkaar. Mijn visie op muziek gaat nog veel verder. Laat ik het er in dit kader op houden dat ik vind dat je als predikant of pastor jezelf moet kunnen redden tijdens de vieringen. Als je zelf geen instrument kunt bespelen moet je zorgen dat je altijd iemand bij je hebt die dat wel kan, of vertrouwen op je eigen zangkwaliteit.

2. Is deze visie anders dan de visie op zang en muziek in de kerk buiten de muren? Zou je dat kunnen beschrijven

Buiten de muren is er een heel palet aan mogelijkheden. Er is veel meer cultuurervaring dan hier binnen de muren. Daarmee bedoel ik dat je buiten de muren ook mensen met een mooi klassiek stuk in vervoering kunt brengen. Binnen de muren hoef je dat niet te proberen. Cultuur wordt hier veel platter, als het al aanwezig is. Zelf denk ik vaak in termen van gedetineerden als pre-catechumenen, uit de eerste eeuwen van het christendom. Alles wat je hier doet moet eenvoudig. De '*Zangeres zonder naam*' hoef je buiten de muren in een kerkdienst niet te gebruiken, daar krijg je grote problemen mee, binnen de muren kan dat heel anders worden opgevat. Dat is wat ik bedoel met 'plat'.

3. In welk opzicht laat je jouw 'denomatieve kleur' doorwerken in de keuzen die je maakt voor de liederen in de gevangeniskerkdiensten. Indien van toepassing, kun je er een voorbeeld van geven?

Als baptist ben ik voorstander van het congregationalistisch gedachtengoed. Alles komt vanuit de gemeenschap. Zo is ook de liedbundel die we hier gebruiken ontstaan. De diensten in mijn eigen kerk, de Silo-gemeente te Utrecht, zijn veel meer liturgisch. Toch is deze liturgie ontstaan van 'onderaf'. De liedkeuze die we als voorstel voor het werkboek hebben gemaakt

hebben we ook in 'Silo' ingezet. Dit komt ook vanwege het feit dat 'Silo' een kerk met stip is, een kerk waar ex-gedetineerden makkelijk aansluiting vinden.

4. Met 'meezingen' wordt bedoeld: Het zichtbaar moeite doen om tekst op een melodie uit te spreken. Als je deze stelling in je achterhoofd neemt, hoe goed wordt er dan meegezongen tijdens jouw vieringen?

Een *voorganger* is een *voorzanger*. Dat is altijd mijn motto geweest en het zal het ook blijven. Er wordt best goed meegezongen, maar als ik, als voorganger mijn mond houd, valt het onherroepelijk stil.

5. Waar moet een lied voor een gevangeniskerkdienst volgens jou zeker aan voldoen?

Een lied in de gevangeniscontext moet een melodie 'van de straat' zijn. Een eenvoudige melodie die blijft hangen en je zo mee zou kunnen zingen. Liefst geen octaafsprongen (een overgang van de een naar de volgende noot met 8 noten ertussenin –red.). Je kunt ook kiezen voor nieuwe woorden op bekende melodieën.

6. Hoe gaat u om met 'anderstaligen' met betrekking op de samenzang binnen uw vieringen in de gevangeniskerkdiensten?

Zelf heb ik de laatste jaren in forensische instellingen alleen maar Nederlandse patiënten in mijn vieringen, dus voor mij is dit geen issue.

7. Wat is jouw visie op liederen die vanuit een ik-perspectief zijn geschreven? Zie je hierin voor jezelf verschil in je opvatting voor buiten of binnen de muren? Waarom?

Dit is een zeer interessante vraag. In de TBS is er geen 'wij'. Het blijft altijd mijn taak als voorganger om het 'wij' te introduceren en te oefenen, in de richting van het ONZE Vader. Dat hoort bij het geloof. Zelf ben ik altijd bezig om te verbinden. Het 'ik' viert hier hoogtij. Als ik vraag of iemand zijn buurman ook even mee wil nemen naar de samenkomst dan gebeurt dat gewoon niet. Als ik met iemand in een 1 op 1 gesprek zit, gewoon met een kop koffie en er komt een andere patiënt bij zitten dan stopt het gesprek. Men wil mij voor zichzelf. In de kerkdiensten probeer ik daar ook in de liederen sturing aan te geven. Het drempellied is vaak in de 'ik' vorm. Daarna probeer ik zo snel mogelijk naar een 'wij' te komen.

8. Uit welke liedbundels selecteer jij de liederen voor de liturgie? Wat zijn jouw criteria bij het selecteren? Volg je hierin het kerkelijk jaar?

Zelf kies ik in eerste instantie uit de Liturgische 'Liedsuggesties' van het werkboek. Daaruit kies ik een drempellied, een woord(thema)lied, een antwoordlied, en een wegzendingslied. Die zijn binnen deze bundel gecategoriseerd. Daarnaast kies ik Opwekkingsliederen, de Nieuwe Remonstrantse bundel en uit het Nieuwe Liedboek (ook echt de nieuwe liederen). Zelf volg ik niet het Rooster van de Eerste dag. (Oecumenisch leesrooster) Uiteraard volg ik wel het kerkelijk jaar.

9. Hoe ga je om met onbekende liederen? Op welke manier zie je kans om deze liederen toch binnen jouw vieringen te kunnen gebruiken?

Onbekende liederen voor de gemeenschap moet je zelf goed kennen. Dat is een vereiste. Daarnaast moet de pianist het een keer voorspelen. Je moet er tegenwoordig vanuit gaan

dat geen van de melodieën van weleer bekend zijn. In de jaren '90 kon je er nog van uitgaan dat men de melodie van 'Let it be' van de Beatles kende. Tegenwoordig is dat echt niet meer zo. Alles moet ingestudeerd worden. Wij doen dat hier met een koor. Dat werkt eigenlijk heel goed.

10. In hoeverre laat je jouw liedkeuze afhangen van de al dan niet aanwezige muzikale begeleiding? Wat vind je daar zelf van?

Helemaal niet. Als de begeleiding het lied niet kent, speel ik het zelf met mijn gitaar. Ik ben erg van het improviseren. Als het nodig is dat ik het zelf moet spelen, dan is dat zo.

11. Maak je gebruik van elektronische bronnen (cd, mp3, YouTube, etc.) ter begeleiding van jouw vieringen? Zo ja, kun je beschrijven hoe je deze bronnen inzet? Bijvoorbeeld samenzang, meditatie, etc.

Elektronische geluidsbronnen gebruik ik niet. De hele dag staat er muziek op. Muziek uit speakers wordt op die manier geassocieerd met muziek waar je doorheen kunt praten. Daarom wil ik het niet gebruiken in mijn vieringen. De relationele functie vervalt. Er is geen relatie tussen de muziek en de inhoud, dat is wat ik daarmee bedoel. Live muziek ademt. Het neemt de mensen mee.

12. Merk je verschil in deelname aan de zang als je gebruik maakt van elektronische begeleidingsbronnen (met het idee van samenzangbegeleiding) versus live begeleiding?

Ik gebruik nooit elektronische bronnen, dus deze vraag kan ik zelf niet beantwoorden.

13. Stel je cliënten of gedetineerden in staat om tijdens de vieringen mee te helpen bij de zang, door bijvoorbeeld een lied te laten zingen, of hen te laten helpen bij de begeleiding? Wat is het effect daarvan op de groep?

Ik stel patiënten in staat om op te treden met eigen gezongen of geschreven liedjes in de vieringen. Het heeft zeer zeker meerwaarde. Toch moet je voorzichtig daarmee zijn. Er heerst een bepaalde pikorde in de inrichting. Als je die doorbreekt tijdens de vieringen kun je een spanning creëren. Dat kan heel goed, het kan zeer positief uitwerken, maar het kan ook escaleren. Mensen komen daardoor bijvoorbeeld niet meer naar de vieringen etc. Wees dus alert.

14. Stel je de vrijwilligers en eventueel de muzikanten van tevoren op de hoogte van de liederen die gezongen gaan worden? Waarom wel/niet?

Zoals ik eerder al zei, ik ben een improvisator. Het minst leuke van die eigenschap is dat ik mij te weinig druk maak over de voorbereiding. Zo kon het bijvoorbeeld gebeuren dat ik de pianist vandaag niet op tijd de liederen door heb gegeven. Hij kon nu 1 lied niet spelen, en dat heb ik opgelost met mijn gitaar. Toch verdient het geen schoonheidsprijs. Het is niet mijn bedoeling om de muzikant en de vrijwilligers voor het blok te zetten.

15. Welke aanbevelingen zou je zelf willen doen met betrekking tot de zangparticipatie binnen de kerkdiensten van de DJI?

Mijn aanbeveling aan voorgangers en justitiepastores: Neem zangles. Als je zelf niet goed kan zingen: schakel vrijwilligers in, zorg dat er iemand staat die de zaal mee kan nemen.

Interview met pastor Y.

Werkzaam in een PI in het westen van het land.

Ik spreek pastor Y. op vrijdagmorgen 6 maart 2015. Naast zijn werkzaamheden als pastor hier in het westen van Nederland, werkt hij ook als pastor in een jeugdinrichting in het midden van Nederland. Toch beperken we ons tot de context van de PI. Dit omdat jeugddetentie niet wordt meegenomen in dit onderzoek.

Y. heeft de laatste paar jaren veel inrichtingen gezien. Als invalpastor heeft hij in 10 verschillende gevangenissen gewerkt. Voordat hij bij de Dienst Justitiële inrichtingen is gaan werken was hij hoofdaalmoezenier bij de Landmacht. Y. werkt ook als vrijwilliger voor de stichting Epafra, waarbij hij Nederlandse gevangenen in buitenlandse gevangenissen bezoekt.

We spreken elkaar vandaag over het gebruik van zang en muziek in zijn vieringen. Ik mag Y. tutoyeren.

1. Wat is jouw visie op zang en muziek binnen de gevangeniscontext?

Zang en muziek zijn belangrijk. Op een of andere manier boort muziek een andere bron aan. Plekken waar ik als pastor niet kan komen, kan muziek en zang wel naar binnen. Dat is bijzonder. Zeker als het gaat over het justitiepastoraat. Natuurlijk gaan we het hebben over de volwassenendetentie, toch kan ik je vertellen dat het zingen met jongeren nog veel lastiger is. Dan merk je het verschil van muziek. Juist doordat ik op plekken kom waar nauwelijks gezongen wordt en plekken waar goed gezongen wordt is het verschil zo goed te merken. Er is meer openheid, er gebeurt gewoon iets als er wordt gezongen. Mensen worden geprikkeld om actief mee te doen. Dat is beter dan alleen maar consumeren.

2. Is deze visie anders dan de visie op zang en muziek in de kerk buiten de muren? Zou je dat kunnen beschrijven?

Mijn visie op zang en muziek is niet verschillend. Toch merk ik wel dat er andere thema's leven. Binnen de muren kies ik voor een 'luchtige' aanpak. Het moet verstaanbaar zijn. Daar bedoel ik mee dat mensen moeten begrijpen wat er gezongen wordt. Buiten de muren kun je zonder problemen liederen van Huub Oosterhuis inzetten. Binnen de muren ligt dat een stuk lastiger doordat de woorden gewoon te moeilijk zijn. Het moet dus begrijpelijk zijn.

3. In welk opzicht laat je jouw 'denomatieve kleur' doorwerken in de keuzen die je maakt voor de liederen in de gevangeniskerkdiensten. Indien van toepassing, kun je er een voorbeeld van geven?

Ik ben een groot voorstander van Huub Oosterhuis. Hij schrijft niet echt 'luchtig', toch zitten er wel wat 'luchtigere' liederen bij. De liederen die 'luchtig' genoeg zijn probeer ik wel in te zetten. Dit komt ook omdat ik niet echt goed op de hoogte ben van andere liederen, bijvoorbeeld uit het Liedboek van de Kerken waar in de PKN uit gezongen wordt. Dus ik kies dan wel uit de bundel 'Gezangen voor de Liturgie'. Die liederen zijn denomatief gekleurd. Daarnaast kies ik regelmatig Engelstalige liederen. Gospels. Ook maak ik gebruik van de liederen van de band Seven and Friends, Praise in Prison 1 en 2. Deze liederen hebben een groter Oecumenisch gehalte. Een lied staat of valt bij je eigen input. Als je een lied zelf leuk vindt, gaat het meezingen al een heel stuk gemakkelijker. Zelf houd ik van zingen. Als het moet doe ik dat ook a capella. Zelf heb ik al een paar zondagen achter elkaar hetzelfde slotlied gekozen. Het heet: Wonen, overal, nergens, thuis. Het is een Katholiek lied. Toch ligt het denomatieve er niet duimendik op. Dus ik zoek wel liederen die bij voorkeur Katholiek zijn, maar daarin probeer ik zo Oecumenisch mogelijk te denken.

4. Met 'meezingen' wordt bedoeld: Het zichtbaar moeite doen om tekst op een melodie uit te spreken. Als je deze stelling in je achterhoofd neemt, hoe goed wordt er dan meegezongen tijdens jouw vieringen?

Grappig dat je dat vraagt. Daar ben ik toevallig de laatste paar vieringen mee bezig geweest. Het zit zo. Er is een man die gewoon helemaal niet zingt. Wat voor soort lied er ook ingezet wordt, hij zingt niet mee. Steeds denk ik dat ik de verkeerde liederen kies. Ik denk dat ik het toch maar eens aan hem moet vragen. Maar goed, om terug te komen op je vraag. Ja, ik denk dat er wel goed wordt meegezongen hier in Zuyder Bos dan. Zingen kunnen we in principe allemaal. Zelf vind ik het wel een uitdaging om iedereen aan het zingen te krijgen.

(Ik) Wat maakt dat 'het iedereen aan het zingen te krijgen' een uitdaging voor je is? (Y.) nou dat ligt vooral in mijn antwoord op de eerste vraag. Er gebeurt gewoon iets. De ruimte wordt een andere ruimte als deze gevuld wordt met zang en muziek. Dat vind ik mooi om te zien. Hoe beter er wordt gezongen, hoe mooier ik dat vindt.

5. Waar moet een lied voor een gevangeniskerkdienst volgens jou zeker aan voldoen?

Er is een woord tijdens dit interview als een keer gevallen: Luchtigheid. Een lied moet zeker luchtig zijn. Daarnaast niet te missionair, of belerend, of appellerend. Daar heeft de EO nog wel eens een handje van. Dat hoeft van mij niet. Een lied moet verder gemakkelijk mee te zingen zijn. Het mooiste vind ik het, als een melodie blijft hangen en mee gaat naar de cel.

6. Hoe gaat je om met 'anderstaligen' met betrekking op de samenzang binnen jouw vieringen in de gevangeniskerkdiensten?

Anderstaligen hebben een plek bij mij in de viering. Doordat ik regelmatig in het buitenland ben, weet ik hoe het voelt om niet begrepen, of genegeerd te worden. Ik kies dus heel bewust liederen in verschillende talen. Toch is het niet alleen de taal die het doet. Voor een Antilliaan roept een bepaalde 'gospel' een ander gevoel op dan voor een Nederlander. Ook daar moet je rekening mee houden. Zelf probeer ik iedereen recht te doen.

7. Wat is jouw visie op liederen die vanuit een ik-perspectief zijn geschreven? Zie je hierin voor jezelf verschil in je opvatting voor buiten of binnen de muren? Waarom?

Bijzonder. Eigenlijk heb ik daar nog nooit bij stilgestaan. Toch heb ik daar wel een mening over. 'Ik' liederen houden de spiegel voor. Het zijn vaak wat modernere liederen die dan wel weer heel goed zijn voor bezinning. Nu we het er zo over hebben denk ik dat ik er toch onbewust wel mee bezig ben. Bij 'ik' liederen wordt de persoon meer aan het denken gezet. Sta je ook echt voor de tekst, of hobbel je lekker mee met de rest? Ik liederen zijn persoonlijker. Zelf denk ik dat je deze liederen heel goed in de gevangeniscontext kunt inzetten.

8. Uit welke liedbundels selecteer jij de liederen voor de liturgie? Wat zijn jouw criteria bij het selecteren? Volg je hierin het kerkelijk jaar?

Zelf volg ik wel het kerkelijk jaar. Het leesrooster volg ik wel. Het heeft voor mij een zekere meerwaarde. De liederen kies ik dan bij voorkeur uit de bundel 'Gezangen voor de Liturgie' of de cd's van Seven and Friends.

9. Hoe ga je om met onbekende liederen? Op welke manier zie je kans om deze liederen toch binnen jouw vieringen te kunnen gebruiken?

Echt onbekende liederen heb ik hier in Zuyder Bos nog nooit ingezet. In Nieuwegein hadden we meer voorzieningen. Je kon dan een filmpje en een Power Point Presentatie gebruiken. Als je dan een nieuw lied wilde doen waren de mogelijkheden meer uitgebreid.

Je kunt het ook wel alleen via de cd-speler doen, maar dat is toch beperkter. Als je de woorden tegelijk met de muziek ziet verschijnen, werkt het toch het beste. Zeker bij onbekende liederen. Hier in Heerhugowaard zijn we afhankelijk van de live begeleiding en we hebben geen beamer om iets op af te laten spelen. Om die reden ben ik hier nog niet bezig geweest met nieuwe liederen.

10. In hoeverre laat je jouw liedkeuze afhangen van de al dan niet aanwezige muzikale begeleiding? Wat vind je daar zelf van?

Omdat we hier in Zuyder Bos live begeleiding hebben wil ik het wel afstemmen met de musici. Dus ik laat mijn keuze wel afhangen van de aanwezige musici. Zelf vind ik dat wel jammer, het betekent dat ik niet alles kan doen wat ik wil. Toch merk ik dat het veel fijner zingt met goede begeleiding. Dus vind ik het niet zo'n heel groot probleem. Laatst had ik de begeleiding te laat op de hoogte gebracht van de liederen. Zij kenden de liederen niet en belden vlak voor de dienst af. Daar heb ik van geleerd. Ik vat het positief op, maar het blijft vervelend. Gelukkig heb ik dan nog M's achter de hand.

11. Maak je gebruik van elektronische bronnen (cd, mp3, YouTube, etc.) ter begeleiding van jouw vieringen? Zo ja, kun je beschrijven hoe je deze bronnen inzet? Bijvoorbeeld samenzang, meditatief, etc.

Ja, zoals ik boven al omschreef, ik leer met cd of een PowerPoint, of YouTube, nieuwe liederen aan. Maar als deze media niet aanwezig is, gebruik ik alleen de cd-speler. Vaak gebruik ik de cd voor na de preek. Dus vooral meditatief.

12. Merk je verschil in deelname aan de zang als je gebruik maakt van elektronische begeleidingsbronnen (met het idee van samenzangbegeleiding) versus live begeleiding?

Als er een koor staat te zingen merk ik dat er veel beter gezongen wordt. Live begeleiding is niet altijd een garantie voor goede zangdeelname. Laatst kende ik een lied niet zo goed, de piano speelde het lied voor, maar toch gebeurde er verder in de zaal niets. Er werd niet meegezongen. Dus dat houdt in dat ik zelf ook echt het lied goed moet kennen. Als ik in zo'n geval een cd op zou zetten zou dat beter zijn geweest. Men zingt dan met de cd mee. In het slechtste geval zet ik het volume zo hoog, dat men de buurman niet meer hoort zingen. Dan is het veilig om mee te doen. Hier in Heerhugowaard bedient de koster de cd's, dat is wel heel luxe. Dan kun je jezelf helemaal op de zaal richten, waardoor het meezingen ook weer verbetert.

13. Stel je cliënten of gedetineerden in staat om tijdens de vieringen mee te helpen bij de zang, door bijvoorbeeld een lied te laten zingen, of hen te laten helpen bij de begeleiding? Wat is het effect daarvan op de groep?

Meezingen of meespelen in de muziek is er nog nooit van gekomen. Ik laat de mannen wel meedoen door bijvoorbeeld het voorlezen van het lezing. Verder vind ik het prettig om de kerkdienst zo in te vullen dat er veel momenten van 'samen doen' aanwezig zijn. Mensen worden minder passief als ze bewust betrokken worden bij de viering zelf, dat merk ik zeer zeker.

14. Stel je de vrijwilligers en eventueel de muzikanten van te voren op de hoogte van de liederen die gezongen gaan worden? Waarom wel/niet?

Zoals ik al vertelde probeer ik dat wel te doen. In ieder geval bij de muzikanten. De vrijwilligers niet. Ik heb geen zin in discussie van te voren, daarmee bedoel ik dat mensen gaan zeggen dat ze een bepaald lied niet willen zingen etc. Ik wil wel rekening houden met de feedback uit de vrijwilligersgroep. Afgelopen januari werd er bijvoorbeeld gevraagd, of er wat meer gezangen uit het liedboek van de Kerken konden worden gezongen. Sindsdien plaats ik altijd één gezang.

15. Welke aanbevelingen zou je zelf willen doen met betrekking tot de zangparticipatie binnen de kerkdiensten van de DJI?

Zelf ben ik erg jaloers op collegae die zelf een instrument kunnen bespelen. Dat zou toch wel heel gemakkelijk zijn. Je eigen diensten kunnen begeleiden, bedoel ik. Het liefst werk ik met een koortje, maar dat lukt heel vaak niet. Het zou fijn zijn als het werken met koren wat gemakkelijker zou worden. Zeker voor de volwassen-vieringen zou dit heel mooi zijn.

Een koortje van eigen mensen is ook mooi. Het probleem waar ik steeds tegenaan loop is: het plannen. Je kunt verschillende afdelingen zo slecht bij elkaar krijgen. Iedere afdeling heeft een eigen rooster. Het zou mooi zijn als de muziek hoger op de agenda zou komen te staan, waardoor we samen met de mannen gewoon een koor konden starten

Interview met ds. X.

Werkzaam in een PI in het westen van Nederland..

Ik spreek ds. X. op vrijdagmorgen 6 maart 2015. Naast zijn werkzaamheden als dominee hier in de PI werkt hij ook als predikant voor de Geredja Indjili Maluku (Molukse Evangelische Kerk) te Amsterdam. Zelf is hij een aantal jaren mijn stagebegeleider geweest. Als justitiepredikant heeft X. ook ervaring in andere PI's en detentiecentra. We tutoyeren elkaar.

1. Wat is jouw visie op zang en muziek binnen de gevangeniscontext?

Zang en muziek hebben alles met elkaar te maken. Binnen de gevangenis heb je verschillende manieren van communiceren. Het spreken (verbaal) is daarbij het meest bekend. Binnen de kerkdiensten worden daar nog een aantal manieren aan toegevoegd. Muziek bijvoorbeeld. Met elkaar luisteren naar muziek is met elkaar in gesprek gaan. De stilte wordt gevuld met muziek en die iedereen op zijn eigen manier hoort en ervaart. Zingen is de volgende dimensie. Bij het zingen merk je dat het de mensen optilt. Het doet mensen opstijgen. Ik moet denken aan een lied 'Lift me up', treffender kan ik het eigenlijk niet zeggen. De zang trekt mensen uit de omgeving van gevangenschap en opgesloten zijn. Het trekt hen uit een wereld waarin er alleen maar tot hen gesproken wordt, maar zij zelf geen stem hebben. Meezingen betekent een stem geven, het lucht op. Juist in de gevangenis is dat een kostbaar bezit.

2. Is deze visie anders dan de visie op zang en muziek in de kerk buiten de muren? Zou u dat kunnen beschrijven?

Nee, deze visie is gelijk. Ook buiten de muren vinden mensen het prettig om hun stem te laten horen. Het hart moet de gelegenheid hebben om 'uit te schreeuwen'. Daarin is er geen verschil tussen gedetineerde of vrije burger. Zelf vind ik dat iedereen ergens diep in zich een verlangen heeft om boven jezelf uit te stijgen, niet in deze werkelijkheid, maar in de wereld van God, in Zijn Koninkrijk.

3. In welk opzicht laat je jouw 'denomatieve kleur' doorwerken in de keuzen die je maakt voor de liederen in de gevangeniskerkdiensten. Indien van toepassing, kun je er een voorbeeld van geven?

Omdat de vieringen behoorlijk oecumenisch zijn ingericht, ben ik niet heel bewust met een protestantse liturgie bezig. Ik wil vooral aansluiten bij de kerkbezoekers zelf. Dus ik maak gebruik van gospel songs, hymnen, Opwekkingsliederen, of oude gezangen/psalmen waar een nieuwe tekst op is gemaakt. De melodie klinkt vertrouwd, waardoor men vrij gemakkelijk meezingt. De teksten zijn dan bijvoorbeeld van Huub Oosterhuis, of Coot van Doesburg -

Licht (100 liedjes voor iedereen) waar Karin Bloemen veel liederen van zingt. Er is een periode geweest, toen ik nog in Haarlem werkte, dat ik samen met een collega op zoek ben gegaan naar een 'best practise'. We hoorden toen dat sommige collegae wel eens liederen van André Hazes in de vieringen gebruikten. Toen wij dat voorbeeld volgden, werd er ineens veel beter gezongen. Dit zegt mij zoveel als: Men is gewoon niet bekend met 'onze' melodieën, maar men wil wel zingen!

4. Met 'meezingen' wordt bedoeld: Het zichtbaar moeite doen om tekst op een melodie uit te spreken. Als je deze stelling in je achterhoofd neemt, hoe goed wordt er dan meegezongen tijdens jouw vieringen?

Een mooie definitie. Soms kun je de woorden gewoonweg niet uitspreken. Daar moet ruimte voor zijn. We willen misschien graag dat er hard gezongen wordt, maar wat is ons motief? Een lekker gevoel? Beter is om mensen niet te dwingen. Het gebeurt vanzelf. Om antwoord te geven op je vraag. Ja, er wordt goed meegezongen. Niet iedereen zingt mee. Dat weet ik, maar nogmaals, ik vind dat geen probleem.

Wel heb ik gemerkt dat het belangrijk is dat in ieder geval 3 tot 4 mensen het lied kennen. Als je graag wilt dat er gezongen gaat worden, is dat wel heel belangrijk. Niet alleen muzikale begeleiding is noodzakelijk, er moeten ook een aantal mensen zijn die het lied kennen.

5. Waar moet een lied voor een gevangeniskerkdienst volgens jou zeker aan voldoen?

De teksten moeten de mensen kunnen raken. Het moet geen hoogverheven taal zijn. Het kerkelijk niveau hier in de gevangenis is niet heel hoog. Er zijn mensen die zelfs de lagere school niet eens hebben afgemaakt. Sterker nog, er zijn mensen die niet kunnen lezen. Een tekst moet dan vooral begrijpelijk zijn. En, men moet zich ermee kunnen identificeren. Alleen dan kan een tekst iemand dragen. Alleen dan helpt een tekst om het gezichtsveld om te draaien en een ander perspectief te krijgen.

6. Hoe ga je om met 'anderstaligen' met betrekking op de samenhang binnen jouw vieringen in de gevangeniskerkdiensten?

Anders taligen horen erbij. Zelf kies ik altijd voor minimaal 1 lied in het Engels. Maar de praktijk is eerder dat het uiteindelijk maar één lied in het Nederlands is, de rest allemaal in het Engels. Men vindt het geen probleem om in het Engels te zingen, tenminste, er wordt altijd goed meegedaan, dat is mijn graadmeter.

7. Wat is jouw visie op liederen die vanuit een ik-perspectief zijn geschreven? Zie je hierin voor jezelf verschil in jouw opvatting voor buiten of binnen de muren? Waarom?

Een bijzondere vraag. Zelf heb ik daar wel een mening over. Personalistisch geloof is ingebed in collectief geloof. Geloven doe je samen met anderen, nooit alleen. Er moet wel ruimte zijn voor je persoonlijk geloof, maar daarin kun je jezelf niet egoïstisch opstellen.

Hier binnen de muren moeten wij, als verschillende denominaties met elkaar samenwerken. Ook daarbinnen mag ik mijzelf zijn, toch moet ik oppassen dat mijn 'ik' geen boventoon gaat voeren. Er is dus een begrenzing aan mijn 'ik'. Als je je daarvan bewust bent, kun je authentiek zijn, zonder de ander voor de voeten te lopen. Met het uitkiezen van de liederen werkt dat precies zo. Het gaat uiteindelijk om de Gemeente, daarbinnen is voluit ruimte voor

het 'ik'. Deze visie telt zowel binnen als buiten de muren omdat het gaat om de Gemeente in het algemeen.

8. Uit welke liedbundels selecteer jij de liederen voor de liturgie? Wat zijn jouw criteria bij het selecteren? Volg je hierin het kerkelijk jaar?

Zelf volg ik het leesrooster en het kerkelijk jaar. Ik kies de liederen op basis van eigentijdsheid. Zoals ik eerder al vertelde wil ik vooral aansluiten bij de groep. Als dat inhoudt dat ik een lied van André Hazes in moet zetten, dan doe ik dat. Binnen de muren hier kan dat. Buiten de muren natuurlijk niet. Ik houd dus rekening met de context. Gezangen gebruik ik, maar dan met een andere tekst. Psalmen gebruik ik zelden.

9. Hoe ga je om met onbekende liederen? Op welke manier zie je kans om deze liederen toch binnen jouw vieringen te kunnen gebruiken?

De enige manier om nieuwe liederen in te zetten is om in te studeren en te herhalen. Vooral dat laatste werkt heel goed. Hetzelfde lied een aantal keren achter elkaar in de vieringen gebruiken is een goede manier om mensen vertrouwd te maken met de tekst en de melodie.

10. In hoeverre laat je jouw liedkeuze afhangen van de al dan niet aanwezige muzikale begeleiding? Wat vind je daar zelf van?

We zijn hier in Zuyder Bos in de gelukkige omstandigheid dat er een team van enthousiaste vrijwillige musici meewerkt. Zelf houd ik wel rekening in de liedkeuze van de aanwezige musici. Door zelf een inschatting te maken of een muzikant een lied kan spelen, of dat ik een bewust lied al eens eerder met een bewuste muzikant heb gedaan, zet ik een lied al dan niet in de liturgie. Zelf probeer ik van te voren de liederen altijd aan de musici te mailen. De overige vrijwilligers mail ik niet, voor hen is de viering een verrassing.

11. Maak je gebruik van elektronische bronnen (cd, mp3, YouTube, etc.) ter begeleiding van jouw vieringen? Zo ja, kun je beschrijven hoe je deze bronnen inzet? Bijvoorbeeld samenzang, meditatief, etc.

Ja, ik maak gebruik van mp3. Op mijn iPod staan alle liederen die ik zou kunnen inzetten tijdens vieringen. Op die manier weet ik dat ik altijd begeleiding heb. Als er wel musici zijn gebruik ik regelmatig een mp3 als meditatief moment na de preek, of voor de dienst van de tafel. Zelf ervaar ik een grote rust en diepe aandacht als een lied als mp3 afgespeeld wordt en men alleen maar hoeft te luisteren. Er gebeurt zeker wat in de ruimte.

12. Merk je verschil in deelname aan de zang als je gebruik maakt van elektronische begeleidingsbronnen (met het idee van samenzangbegeleiding) versus live begeleiding?

Het voordeel van een mp3 is dat je het geluidsniveau kunt beïnvloeden. Als ik geen begeleiding heb en dus aangewezen ben op mijn iPod, draai ik het geluid zo hard dat men zich niet hoeft te schamen voor zijn buurman en gewoon mee kan doen. Live muziek werkt wel anders. Er is dan een interactie met de zaal. Een mp3 heeft dat niet. Toch staan of vallen beide manieren van begeleiding volgens mij bij de al dan niet aanwezige voorzang. Het moet worden ingezet en meegezongen door de persoon die vooraan staat.

13. Stel je cliënten of gedetineerden in staat om tijdens de vieringen mee te helpen bij de

**zang, door bijvoorbeeld een lied te laten zingen, of hen te laten helpen bij de begeleiding?
Wat is het effect daarvan op de groep?**

Zelf stel ik gedetineerden zeker in staat. Soms wil men een lied zingen, of meespelen op gitaar. Dat vind ik geweldig. Er komt een andere sfeer in de ruimte als men een medegevangene ziet meewerken aan de viering. Het wordt dan meer van 'ons'. Zelf zie ik vooral ruimte voor deelname door bijvoorbeeld de Schriftlezing te doen, kaarsen aan te steken en mee te helpen bij het avondmaal.

14. Stel je de vrijwilligers en eventueel de muzikanten van te voren op de hoogte van de liederen die gezongen gaan worden? Waarom wel/niet?

Deze vraag heb ik in principe al beantwoord. Ja, ik stel ze op de hoogte, maar alleen de muzikanten. De overige vrijwilligers hoeven de liturgie niet te ontvangen. Voor de muzikanten vind ik het belangrijk dat zij de gelegenheid hebben om zich te kunnen voorbereiden. De andere kerkvrijwilligers mogen gewoon komen zoals ze zijn en zich laten verrassen.

15. Welke aanbevelingen zou je zelf willen doen met betrekking tot de zangparticipatie binnen de kerkdiensten van de DJI?

Mij lijkt het mooi als we als gezamenlijke collegae in de gelegenheid worden gesteld om samen te zingen, bijvoorbeeld in een koor. De liederen die we dan met elkaar oefenen kunnen we dan weer meenemen naar de inrichtingen.

Verder lijkt het mij belangrijk en zinvol om zangles aan de verschillende dominees en justitiepastores aan te bieden. Het zelf meezingen, is volgens mij van groot belang bij de vieringen in de gevangeniscontext.

Interview met pastor V.

In een PI in het westen van het land, donderdag 26 februari 10:30-12:00

Zelf ken ik V. al heel wat jaren, toch heb ik nog nooit een openhartig interview over zijn visie op zang en muziek in de gevangenisliturgie gehad. We ontmoeten elkaar in de spreekkamer. Wat een gesprek van dertig minuten zou worden, werd een gesprek van anderhalf uur. V. heeft een behoorlijke staat van dienst en zeer veel ervaring. Voor mij een uitdaging om het gesprek te blijven stroomlijnen. Toch merk ik dat als V. eenmaal van wal steekt, alle bijzaken steeds verder van het netvlies verdwijnen en plaatsmaken voor de gevangeniskerk.

1. Wat is jouw visie op zang en muziek binnen de gevangeniscontext?

Mijn visie op zang en muziek is gebaseerd op wat ik van huis uit heb meegekregen. Zingen is dubbel bidden, dat is mijn eerste belangrijke punt. Er zijn onderwerpen en zaken die je niet zo heel gemakkelijk kunt benoemen, die moet je zingen. Als je niet meer samen kunt zingen en niet meer samen kunt bidden, welke band heb je dan nog met elkaar? Oecumenisch stelt het niets voor. Zelf zie ik het samen vieren dus als volgt. Je komt samen, daar is al iets aan vooraf gegaan. Je hebt als gedetineerde al 10 redenen kunnen verzinnen om niet te gaan, en toch komt men. In de viering begint de vervoering. Liederen die je herkent vanuit je jeugd raken je. Nieuwe liederen die je leert, koppel je aan nieuwe ervaringen. Muziek is op die manier, een taal die geen grenzen kent. Wat mij opvalt. Tijdens de vieringen wordt het moment dat een lied ingezet wordt door de muziek, dus tijdens het intro, gebruikt om met de buurman te praten. Het lijkt of er dan gesproken moet worden. Er gebeurt dus iets. Mensen worden ergens door geraakt om te gaan praten. Als voorzanger heb je een actieve rol om die gesprekken mee te nemen in de zang. Daarmee bedoel ik dat je die lading, die vrij komt gebruikt om in te zetten in viering zelf. Muziek brengt herinneringen teweeg. Je kunt je er niet voor afsluiten. Woorden kun je blokkeren. Muziek niet. Het blijft binnenkomen.

2. Is deze visie anders dan de visie op zang en muziek in de kerk buiten de muren? Zou je dat kunnen beschrijven?

Ik ben heel pragmatisch. Ik pas mij aan. Als ik gastvoorganger ben vraag ik wat gebruikelijk is. Dat is binnen de muren ook zo. Als mensen een bepaald lied niet kennen, dan pas ik de liturgie aan. Toch is het dan wel zo dat ik een lied daarna wel vaak aan zou willen leren. Binnen de gevangenis is dat dan net weer iets makkelijker dan buiten in de parochie. Ik kies altijd meertalige liederen.

3. In welk opzicht laat je jouw 'denomatieve kleur' doorwerken in de keuzen die je maakt

voor de liederen in de gevangeniskerkdiensten. Indien van toepassing, kun je er een voorbeeld van geven?

Zelf ben ik Katholiek. Dat is merkbaar in mijn liedkeuze. Toch ga ik geen Gregoriaans zingen. Soms komt er eens een Marialied voorbij. Dat moet kunnen. Ik laat ook Taizé liederen zingen. Deze organisatie is van huis uit protestants! Vanwege de monastieke omgeving wordt het heel vaak verward met Katholiek. Zelf kies ik ook vaak voor een meditatief moment. Stilte, of een oud lied. Ik heb daarbij wel mijn voorkeur voor oude Katholieke titels. Als er dan echte Katholieken in de kerk zijn weet ik zeker dat hun hart warm begint te worden! We zijn ook multicultureel. Daar kun je niet zomaar omheen gaan. Daar moet je wat mee doen. Ik probeer daar in de liedkeuze dan ook bij stil te staan.

4. Met 'meezingen' wordt bedoeld: Het zichtbaar moeite doen om tekst op een melodie uit te spreken. Als je deze stelling in je achterhoofd neemt, hoe goed wordt er dan meegezongen tijdens jouw vieringen?

Ik denk dat 60% meezingt. Het hangt er ook vanaf of er een microfoon staat. Als ik goed kan meezingen, geloof ik dat er ook meer mensen mee gaan zingen. Met de microfoon kun je de zaal iets meer vullen. Hoe raar het ook klinkt, maar als mensen brommen, ben ik helemaal blij. Met brommen bedoel ik 'het octaaf lager zingen'. Deze groep mannen doet dan in ieder geval mee. Anders doen ze niet eens moeite. Geweldig toch?

5. Waar moet een lied voor een gevangeniskerkdienst volgens jou zeker aan voldoen?

Een lied moet gemakkelijk te zingen zijn. Niet te ingewikkelde tekst, niet een te moeilijke melodie. Liefst meertalig.

6. Hoe ga je om met 'anderstaligen' met betrekking op de samenzang binnen jouw vieringen in de gevangeniskerkdiensten?

Ik probeer altijd liederen in meerdere talen te zingen. Ik heb een bepaalde filosofie ontwikkeld. Je kunt een heel lied in het Engels zingen. Alleen de mensen die Engels kennen zullen dan meezingen. Je kunt ook een compleet lied in het Spaans zingen. Dan zullen alleen de Spaanssprekenden meezingen. Hetzelfde geldt voor een Nederlands lied. Ik heb gemerkt dat als je de verschillende coupletten, in verschillende talen zingt, dit een heel gunstig effect op het meezingen heeft. Op deze manier gaat iedereen op het puntje van hun stoel zitten. Ze doen dan niet alleen hun best voor het couplet in hun taal, maar ook voor die andere talen, 'het is toch maar voor 1 couplet'.

7. Wat is jouw visie op liederen die vanuit een ik-perspectief zijn geschreven? Zie je hierin voor jezelf verschil in je opvatting voor buiten of binnen de muren? Waarom?

Het ik-perspectief. Ik heb daar geen problemen mee. Traditioneel zijn het geen openingsliederen. Ik begin vaak met 'wij' liederen. In de liedjes en de preek, probeer ik mensen wel bewust te krijgen van hun relatie met God. Gaat een lied of verhaal over ons? In dat geval heeft het zin om daar verder woorden aan te geven. Als het niet over ons gaat, kun je beter stoppen. Het 'wij' ontstaat als er gemeenschap is. Binnen de studenten ecclesia hebben we mooie liederen gezongen, vrolijk ook soms! Maar vaak was er geen 'wij'. De Opwekkingsliederen gaan vaak over 'ik' die is losgekoppeld van de gemeenschap, dan is er

ook geen 'wij'. Je kunt wel spreken over 'ik' liederen, maar dan vanuit de 'kudde'. Je hebt iets gemeenschappelijks, daarvanuit mag je over jouw rol en jouw situatie zingen. Je altijd bewust blijven van het grotere geheel, de kudde, de gemeenschap. En voor de pastor: jij bent herder!

8. Uit welke liedbundels selecteer jij de liederen voor de liturgie? Wat zijn jouw criteria bij het selecteren? Volg je hierin het kerkelijk jaar?

Zelf volg ik het kerkelijk jaar en het leesrooster. Ik kies mijn eigen liedjes. Ik heb een heel bestand van liederen die ik kan inzetten. De liederen moeten bij het thema passen, en goed te zingen zijn. Ik wil het lied zelf kennen. Dat is wel een voorwaarde.

9. Hoe ga je om met onbekende liederen? Op welke manier zie je kans om deze liederen toch binnen jouw vieringen te kunnen gebruiken?

Onbekende liederen wil ik zelf graag eerst kennen. Ik oefen het lied zelf eerst door en door, totdat ik het ken. Als zo'n lied dan toepasselijk is voor een viering dan zet ik deze in. Voor de viering wil ik dan eerst oefenen. Dus voordat de kaars aangaat! Ik ga dan voorin de kerk staan en nodig iedereen uit om te gaan staan en dan oefenen we het lied in alle ontspanning in. Dat werkt heel goed. Ook ontwapenend. Men wordt dan serieus genomen. Daarmee bedoel ik, men wordt in de gelegenheid gesteld om iets echt in te studeren.

10. In hoeverre laat je jouw liedkeuze afhangen van de al dan niet aanwezige muzikale begeleiding? Wat vind je daar zelf van?

Ja. Als ik weet dat er geen pianobegeleiding is gebruik ik een cd. Dat betekent dat ik andere liederen kan doen, maar ook dat ik goed moet opletten wat voor soort cd het is. Dat wil ik uitleggen. Je hebt cd's met prachtige koren erop. Met die cd's wordt veel minder goed meegezongen dan met solozang. Dus ik moet de versies goed controleren. De afgelopen zondag speelde de pianist een lied op de piano. Er werd goed meegezongen. Terwijl ik de vorige keer hetzelfde nummer op de cd afspeelde, zong er niemand. Dat is toch vreemd? Het was meerstemming, dus ik denk dat het daarmee te maken heeft gehad. Meezingen in de Katholieke traditie is de laatste jaren voor iedereen weggegeld, maar zo is het lang niet altijd geweest. Tot eind jaren 60 vorige eeuw was het gebruikelijk dat alleen het koor in de kerk zong. Het tweede Vaticaanse Concilie heeft daar verandering in gebracht. Huub Oosterhuis heeft veel liederen toegankelijk gemaakt. Hij schreef de oude teksten op bekende melodieën. Volkstaal liturgieën. Daarna op liedboek melodieën, en vervolgens werden er ook eigen melodieën geschreven, door Huibers, Oomen etc.

11. Maak je gebruik van elektronische bronnen (cd, mp3, YouTube, etc.) ter begeleiding van jouw vieringen? Bijvoorbeeld samenzang, meditatief, etc.

Deelname aan de zang kan afnemen als iets op de cd al heel goed of mooi gezongen wordt. Daar valt dan niet aan te tippen, men gaat dan luisteren. Ik gebruik elektronische bronnen voornamelijk voor een meditatief moment. Als ik het voor de samenzang ga inzetten kies ik het liefst een sobere bewerking van het lied, zodat het uitdaagt om mee te zingen. Zoals ik al

zei is er altijd een gevaar dat men gaat luisteren als het 'te mooi' is.

12. Merk je verschil in deelname aan de zang als je gebruik maakt van elektronische begeleidingsbronnen (met het idee van samenzangbegeleiding) versus live begeleiding?

Zeer zeker. Wat ik net bij de vorige vraag is in feite ook bij deze vraag van toepassing. Als een cd te mooi is, wordt er minder goed meegezongen. Daarnaast merk ik wel dat live-begeleiding mijn voorkeur heeft. Muziek leeft. Als ik nog iets wil herhalen, dan kan dat. Met een cd loop je daarmee tegen een beperking op. Live muziek in combinatie met voorzang ademt de Geest.

13. Stel je cliënten of gedetineerden in staat om tijdens de vieringen mee te helpen bij de zang, door bijvoorbeeld een lied te laten zingen, of hen te laten helpen bij de begeleiding? Wat is het effect daarvan op de groep?

Als iemand aangeeft gitaar te kunnen spelen vraag ik deze altijd mee te nemen. Men moet zich bewust zijn van hun bescheiden rol en functie. Ik ben de pastor, zij helpen mee. Die balans moet altijd aanwezig zijn.

Deelname kan een heel positief effect op de groep hebben. Het gaat niet om de solo, maar om de bijdrage die geleverd wordt, dat is belangrijk om voor ogen te houden. Daarnaast zorg dat jij als pastor de regie houdt.

14. Stel je de vrijwilligers en eventueel de muzikanten van te voren op de hoogte van de liederen die gezongen gaan worden? Waarom wel/niet?

Ik zing soms wel eens liederen uit het liedboek. En geef ook bij mijn vrijwilligers aan om zelf met liederen te komen. Daar sta ik open voor. Zelf mail ik de muzikanten wel, maar de vrijwilligers niet. Dat doe ik gewoon niet, waarom weet ik eigenlijk niet. De pianist kan zich op die manier voorbereiden, daar gaat het mij om.

15. Welke aanbevelingen zou je zelf willen doen met betrekking tot de zangparticipatie binnen de kerkdiensten van de DJI?

- Regelgeving rondom musici. Hoe kunnen we ze gemakkelijker betalen en hoe delen we die kennis met het hele team?
- Het moet gemakkelijker worden om koren binnen te halen.
- Liturgie, belangrijkste factoren is om mensen met andere ogen naar zichzelf en naar de anderen te kijken. Dat is bepalende factor. Ik vind het belangrijk om mensen te laten zien dat we in een andere tijd terecht zijn gekomen. De oude liturgie die start met boetedoening etc. werkt minder goed in de gevangeniscontext.
- Je moet geïntegreerd naar voren komen, belang van muziek inzien, kunnen zingen, en jezelf in een liturgie kunnen. Uiten.
- De justitiepastores en dominees zouden pro-actiever moeten worden. Uitwisselen van liederen en uitwisselen van ervaringen zijn belangrijk om de hele dienst Geestelijke Verzorging (Prot. / Kath.) te ondersteunen.
- Zodra je een goed product hebt is de kans van slagen groot. Dus streef naar een goede aanpak als je iets wilt veranderen. Alleen dan komt iets van de grond.

Interview met ds. T.

Een PI in het zuiden van Nederland, zaterdagmiddag, 21 februari 2015.

Vandaag ben ik bij twee vieringen van ds. T., dominee in een vrouwengevangenis Ter Peel. T. heeft mij op het station opgepikt. Tijdens de autorit naar de gevangenis vertelt hij over de gang van zaken tijdens zijn vieringen. En voordat we het weten doemt het hekwerk van de gevangenis voor onze neus op en rijden we naar binnen.

Ds. T. gaat vandaag voor in twee vieringen. Tussen de twee vieringen in zit een ruimte van anderhalf uur. Deze tijd benutten we voor het interview.

1. Wat is je visie op zang en muziek?

Mijn visie op zang en muziek is vooral dat deze een geheel vormen met de viering. Het thema was vandaag 'eenzaamheid'. Dan kies ik daar liederen bij en zorg dat de muziek daarbij aansluit. Samen met de overdenking moet het 1 lijn vormen. Dat is mijn visie op zang en muziek.

2. Ga je voor buiten de muren? Is je visie anders binnen anders dan buiten de muren?

Ja, ik ga buiten de muren ook voor, regelmatig zelfs. Ik wordt vaak als gastpredikant gevraagd. Ik ben lid van de PKN en ga dus ook voor in kerken van de PKN. Nee, ook buiten de muren heb ik dezelfde visie. Men moet het gevoel hebben dat alles in de viering - dus de liturgie - hetzelfde doel heeft.

3. In welk opzicht laat je jouw 'denomatieve kleur' doorwerken in de keuzen die je maakt voor de liederen in de gevangeniskerkdiensten. Indien van toepassing, kun je er een voorbeeld van geven?

Eigenlijk niet. Ik gebruik bijvoorbeeld wel liederen van het Nieuwe Liedboek, alleen dan alleen maar de Opwekkingsliederen. Verder wordt mij door de gedetineerden wel eens gezegd dat zij echt kunnen merken dat ik 'dominee' ben. Maar zelf heb ik niet het idee dat ik mijzelf zo profileer. Het kan ook zijn dat mijn Katholieke collega haar diensten in zoverre anders doet dat mijn dienst daarbij op gaat vallen. Ik weet het niet.

4. Met 'meezingen' wordt bedoeld: Het zichtbaar moeite doen om tekst op een melodie uit te spreken. Als je deze stelling in je achterhoofd neemt, hoe goed wordt er dan meegezongen tijdens jouw vieringen?

Tja, een moeilijke vraag. Zelf denk ik dat het matig tot goed is. Zelf let ik daar niet zo veel op. Het ene lied is anders dan het andere lied. Sommige liederen, zoals het lied van Stef Bos over de duivel vandaag, is echt een luisterlied. Ik verwacht dan ook niet dat mensen mee zingen. Toch druk ik de tekst af en laat de vrouwen vrij. Wie mee wil zingen is daar vrij in.

5. Waar moet een lied binnen de gevangeniscontext aan voldoen?

Een lied moet herkenbaar zijn. Het moet gevoel weergeven en gemakkelijk mee te zingen zijn. Daarnaast moet het ook passen binnen de lijn van het thema.

6. Hoe ga je om met 'anderstaligen' met betrekking op de samenzang binnen jouw vieringen in de gevangeniskerkdiensten?

Hier in vrouwengevangenis hebben we heel veel anderstaligen. Zelf spreek ik gelukkig goed Spaans, dus ik kan mijn viering tweetalig doen. De liederen kies ik ook altijd in meerdere talen. Ik vind dat iedereen de gelegenheid moet krijgen om in ieder geval van de viering mee te kunnen krijgen.

7. Wat is jouw visie op liederen die vanuit een ik-perspectief zijn geschreven? Zie je hierin voor jezelf verschil in je opvatting voor buiten of binnen de muren? Waarom?

Zelf heb ik daar nooit over nagedacht. Voor mij is het geen issue. Met dat je het nu zegt denk ik wel dat ik daar de komende tijd misschien wel bewuster mee bezig zal zijn. Maar tot nu toe let ik daar nooit op. Ik let meer op de inhoud dan op de vorm waarin het lied is geschreven. Het is wel bijzonder dat ik mij daar nooit mee bezig heb gehouden.

8. Uit welke liedbundels selecteer jij de liederen voor de liturgie? Wat zijn jouw criteria bij het selecteren? Volg je hierin het kerkelijk jaar?

Ik volg het oecumenisch leesrooster, dat ten eerste. Zoals gezegd kies ik uit het Nieuwe Liedboek, maar ook uit Opwekking. De liedkeuze is voor mij heel gevarieerd. Ik kies bijvoorbeeld ook popsongs. Bijvoorbeeld muziek van U2, Mumford and Sons, Kensington, maar ook gospels als 'O happy day' en Spaanstalige gospels. Het moet muziek zijn met inhoud. Dat is mijn belangrijkste criterium.

9. Hoe ga je om met onbekende liederen? Op welke manier zie je kans om deze liederen toch binnen jouw vieringen te kunnen gebruiken?

Ik zie het dan als een luisterlied. Ik leg wel van te voren uit waar het lied over gaat. Maar ik merk ook dat ik het soms gewoon laat gebeuren. Dan vertel ik niets over het lied, en ik zie toch dat iedereen aandachtig zit te luisteren. Vandaag bijvoorbeeld. Het Spaanse slotlied was bijna nieuw, ik heb het een aantal maanden geleden voor het eerst een keer gebruikt. Toch zie je dat er heel veel mensen zijn die hun best doen om mee te gaan zingen.

10. In hoeverre laat je jouw liedkeuze afhangen van de al dan niet aanwezige muzikale begeleiding? Wat vind je daar zelf van?

Er is hier in de vrouwengevangenis geen muzikale begeleiding. Dus ik houd daar geen rekening mee. In de andere gevangenis waar ik werkzaam ben, is dat anders. Daar pas ik mijn liedkeuze zeker aan. Als de pianist het lied niet kan spelen, zet ik het niet in. Zelf zou ik hier in vrouwengevangenis, ook dolgraag een vaste muzikale begeleider hebben. Live muziek lijkt mij toch veel leuker dan cd-begeleiding. Maar ja, het is zoals het is.

- 11. Maak je gebruik van elektronische bronnen (cd, mp3, YouTube, etc.) ter begeleiding van jouw vieringen? Zo ja, kun je beschrijven hoe je deze bronnen inzet? Bijvoorbeeld samenzang, meditatief, etc.**

Ja, uitsluitend dus.

- 12. Merk je verschil in deelname aan de zang als je gebruik maakt van elektronische begeleidingsbronnen (met het idee van samenzangbegeleiding) versus live begeleiding?**

Er wordt beter meegezongen als er live begeleiding is. Ik merk het verschil tussen de vrouwegevangenis en de mannengevangenis (waar ik dus wel begeleiding heb).

- 13. Stel je cliënten of gedetineerden in staat om tijdens de vieringen mee te helpen bij de zang, door bijvoorbeeld een lied te laten zingen, of hen te laten helpen bij de begeleiding? Wat is het effect daarvan op de groep?**

Hier bij de vrouwen doe ik het niet. Ik wil het wel alleen er is te weinig tijd om te repeteren. Er zal beter worden meegezongen omdat het level gelijk is. Ik bedoel, de mensen die zingen of muziek maken zitten ook gevangen. Dus er ontstaat een band die anders is dan de band met mensen van buiten. Het vraagt van de Geestelijke Verzorging heel veel flexibiliteit. Je moet de mensen samen zien te krijgen. Van alle verschillende afdelingen, met verschillende regimes, andere luchtijden etc. etc. Er komt veel bij kijken.

- 14. Stel je de vrijwilligers en eventueel de muzikanten van te voren op de hoogte van de liederen die gezongen gaan worden? Waarom wel/niet?**

Nee, dat doe ik nooit. Het is eigenlijk wel een goede vraag. Waarom ik dat niet doe. Ik bereid de dienst voor, maak de liturgie en daar blijft het bij. Vaak probeer ik nog wel wat met de vrijwilligers door te nemen Toch merk ik dat er voor de diensten weinig tijd voor overblijft.

- 15. Welke aanbevelingen zou je zelf willen doen met betrekking tot de zangparticipatie binnen de kerkdiensten van de DJI?**

Zelf zou ik het fijn vinden als er voor de muziek, een potje beschikbaar zou. Hieruit kun je eventueel een muzikant betalen.

Verder zou ik het ook fijn vinden om meer tijd beschikbaar te hebben voor het opzetten van een koor. De wil is er zeker, alleen de tijd ontbreekt.

De kwaliteit van de zang is op dit moment sterk afhankelijk van de kwaliteit van de pastor en de dominee is mijn observatie.

Muziek heeft zeker mijn hart. Ik speel redelijk piano. Toch vind ik het bezwaarlijk om dat tijdens de vieringen te doen. Zelfs al weet ik dat de zangparticipatie daardoor verbetert. Voor mij weegt het niet op tegen het feit dat ik vind dat het dan echt een one-man show wordt en daar heb ik een grote hekel aan. Daarbij komt dat je tijdens het spelen ook gemakkelijk het contact met de zaal verliest, tenminste in mijn geval.

Interview met pastor U.

Een PI in het noorden van het land, zondagmorgen 22 februari 2015.

Pastor U. heeft mij opeen parkeerterrein opgepikt en samen rijden we op deze zondagmorgen in alle vroegte naar het noorden van het land, waar ik twee diensten met haar mee hoop te maken. We spreken elkaar onderweg naar over tal van zaken rondom voorgaan in gevangenissen en vooral over de rol die zang en muziek daarbinnen heeft. Omdat autorijden en schrijven niet de beste combinatie is hebben we

besloten om dit interview op te nemen zodat ik het later kan verwerken. Ik mag haar tutoyeren.

1. Wat is jouw visie op zang en muziek binnen de gevangenisccontext?

Muziek en zang binnen detentie is breder dan de kerkdiensten. Muziek is belangrijk. Muziek spreekt iets anders aan bij gedetineerden. Laatst gebeurde het volgende. In mijn kamer staat een gitaar. Een gedetineerde die nieuw was kwam even langs. Nog voordat we met elkaar gesproken hadden zag hij mijn gitaar staan. Hij vroeg of hij even mocht spelen, en ik zong met hem mee. Dat was onze eerste ontmoeting. We hebben direct een heel andere dimensie aangesproken en dat is bijzonder. Hij bleef komen en uiteindelijk heeft hij de gitaar op zijn cel gekregen. Daarnaast kan het ook anders. In Amerswiel hebben we een muziekgroepje voor de begeleiding van de kerkdiensten. Iedere week repeteren we op een vast moment. Op een middag bleek er alleen maar 1 muzikant beschikbaar te zijn. Het gezamenlijke doel was om muziek te maken, uiteindelijk hebben we geen instrument aangeraakt maar hebben we een heel goed gesprek gehad. Dat terwijl ik deze man verder niet persoonlijk spreek. Dus de muziek was de samenbindende factor waardoor er een opening voor een gesprek kon ontstaan. Je vindt elkaar door de muziek en dat verbindt.

2. Is deze visie anders dan de visie op zang en muziek in de kerk buiten de muren? Zou je dat kunnen beschrijven?

Ja, buiten de muren is het veel doelmatiger. Je oefent met elkaar en dat is het. Er is eigenlijk geen extra dimensie. Binnen de muren merk je ook dat mensen een verhaal hebben. Ze zitten natuurlijk niet voor niets. Tijdens het musiceren, komen de verhalen soms boven. Dat heb ik buiten niet eerder ervaren. Zelf ben ik tot nu toe in totaal twee keer buiten de muren voorgegaan. Ik zet daar ook muziek in. Ik zit in een zangtrio, dat zet ik dan in tijdens de vieringen. Het komt uit mijn hart, daarom wil ik het ook stimuleren voor anderen. Muziek, zingen verbindt. Het raakt je van hart tot hart.

3. **In welk opzicht laat je jouw 'denomatieve kleur' doorwerken in de keuzen die je maakt voor de liederen in de gevangeniskerkdiensten. Indien van toepassing, kun je er een voorbeeld van geven?**

Geen denomatieve kleur in de keuze. Ik kies een lied op basis van wat ik leuk vind of toepasselijk. Soms levert een gedetineerde een lied aan. Op basis van de liedkeuze kun je niet achterhalen of mijn liturgie Katholiek is.

4. **Met 'meezingen' wordt bedoeld: Het zichtbaar moeite doen om tekst op een melodie uit te spreken. Als je deze stelling in je achterhoofd neemt, hoe goed wordt er dan meegezongen tijdens jouw vieringen?**

Ik merk het zeker. Ik loop rond en probeer mensen te stimuleren om mee te zingen. Zelf kan ik het percentage niet goed inschatten. Het kan 50% zijn, maar ik denk iets meer. Het hangt bijvoorbeeld ook vanaf of er gangmakers in de groep zijn. Als die er zijn, mannen die zich niet schamen maar lekker zingen, zingt de rest ook veel makkelijker mee.

5. **Waar moet een lied voor een gevangeniskerkdienst volgens jou zeker aan voldoen?**

Zelf probeer ik in mijn keuze voor de liturgie na te denken of gedetineerden de liederen mogelijkerwijze al kennen. Ik zorg ervoor dat er minimaal 2 liederen in de liturgie zitten die de meesten kennen. Daarnaast wissel ik Engels en Nederlandse liederen met elkaar af. De stijlen wissel ik ook af. Gospels, of meer traditionele liederen. Daar kies ik bewust voor.

6. **Hoe gaat u om met 'anderstaligen' met betrekking op de samenzang binnen uw vieringen in de gevangeniskerkdiensten?**

Zelf probeer ik altijd aandacht aan anderstaligen te geven. Veel liederen zingen we in het Nederlands of in het Engels. Heel soms Spaans. Ik zit wel op Spaanse les, maar het zingen is nog niet zo gemakkelijk. Ik vind wel dat ik het lied eerst zelf goed moet kunnen zingen.

7. **Wat is jouw visie op liederen die vanuit een ik-perspectief zijn geschreven? Zie je hierin voor jezelf verschil in je opvatting voor buiten of binnen de muren? Waarom?**

Daar heb ik mij eerlijk gezegd nog nooit mee bezig gehouden. Wel een interessante materie. Zelf kon ik eigenlijk geen 'ik' lied bedenken. Maar nu begrijp ik het. Zelf kijk ik naar de tekst in zijn totaliteit. Op basis van de inhoud maak ik een keuze, niet vanuit het perspectief waaruit het is geschreven. Zelf zet dit mij wel tot nadenken.

8. **Uit welke liedbundels selecteer jij de liederen voor de liturgie? Wat zijn jouw criteria bij het selecteren? Volg je hierin het kerkelijk jaar?**

In een andere PI heb ik 51 liederen tot mijn beschikking. Het is een bundel die uit verschillende bundels is samengesteld. Er staan: 'Hymnen' in, 'Traditionals', 'Gospels', 'Opwekkingsliederen', liederen uit Taizé en liederen uit de Bajesbundel etc. In het begin van mijn loopbaan heb ik deze bundel samengesteld en ik vul deze nu steeds aan met nieuwe liederen. Een lied moet gemakkelijk in het gehoor liggen. Ik moet er bladmuziek of er minimaal gitaarakkoorden van hebben en de tekst moet goed te zingen zijn, dus een niet te moeilijke tekst. Ik volg het oecumenisch leesrooster en het kerkelijk jaar. De liederen kies ik zelf uit. Dus ik maak geen gebruik van de 'Liedsuggesties' die mij worden aangereikt.

9. Hoe ga je om met onbekende liederen? Op welke manier zie je kans om deze liederen toch binnen jouw vieringen te kunnen gebruiken?

Regelmatig zet ik een nieuw lied in. Ik houd van variatie. Je kunt dan kiezen voor verschillende manieren om iets in te studeren. Vanuit mijn muziekopleiding heb ik geleerd dat het aanleren van nieuwe liederen vooral goed gaat als je het lied regelmatig herhaalt. Voorzingen en instuderen zie ik zelf niet zo zitten. Beter is om een lied wat vaker te herhalen, dus verschillende vieringen achter elkaar hetzelfde lied in te zetten.

10. In hoeverre laat je jouw liedkeuze afhangen van de al dan niet aanwezige muzikale begeleiding? Wat vind je daar zelf van?

Soms heb ik geen muzikanten. Vroeger begeleidde ik mijzelf dan wel eens met gitaar. Maar tegenwoordig doe ik dat niet meer. Gitaar met Alba, dat gaat niet goed samen. Als ik geen begeleiding heb dan kies ik voor de cd-begeleiding, maar ik vind het afschuwelijk. Gelukkig hoef ik er weinig gebruik van te maken. Ik probeer zo snel mogelijk een bandje op te richten. In Het noorden heb ik een organist, daar heb ik dus altijd begeleiding.

11. Maak je gebruik van elektronische bronnen (cd, mp3, YouTube, etc.) ter begeleiding van jouw vieringen? Zo ja, kun je beschrijven hoe je deze bronnen inzet? Bijvoorbeeld samenzang, meditatief, etc.

Ja, soms voor de samenzang. Misschien wil ik de toekomst een digibord inzetten. Na de overweging zou ik dan, als meditatief moment, een muziekstuk met mooie afbeeldingen af willen spelen. Ik wil dat voor mijzelf gaan uitzoeken.

12. Merk je verschil in deelname aan de zang als je gebruik maakt van elektronische begeleidingsbronnen (met het idee van samenzangbegeleiding) versus live begeleiding?

Zelf merk ik grote verschillen. Laatst moest ik weer een periode met cd's werken. Toen ik daarna weer een aantal musici kon inzetten leefde de zang helemaal weer op. Dit is 100% beter wisten de gedetineerden mij te vertellen. Interactie is mooi om te zien. Zelf deel ik die mening ook volkomen.

13. Stel je cliënten of gedetineerden in staat om tijdens de vieringen mee te helpen bij de zang, door bijvoorbeeld een lied te laten zingen, of hen te laten helpen bij de begeleiding? Wat is het effect daarvan op de groep?

Het nodigt uit. Men herkent de mannen van de muziek waardoor er een groepsgevoel ontstaat. De interactie is veel groter dan bijvoorbeeld met een organist van buiten de muren. Men reageert niet op de organist. Toch kan er wel spanning ontstaan. Zo kunnen muzikanten afwezig zijn door bijvoorbeeld verblijf in de isoleercel. Maar er kan ook een spanning ontstaan doordat men elkaars skills niet onderschrijft. De ene muzikant is beter dan de andere. Zelf, als muziekdocente weet ik dat je daar rekening mee moet houden. Van mij mag iedereen meespelen, je moet ergens de kans krijgen om het te leren. Voor gedetineerden onderling kan daar wrijving door ontstaan. Je moet daar gevoelig voor zijn. Proberen de laag

onder de oppervlakte te vinden, zodat je kunt achterhalen waardoor bijvoorbeeld de animo voor deelname aan de band afneemt etc.

14. Stel je de vrijwilligers en eventueel de muzikanten van te voren op de hoogte van de liederen die gezongen gaan worden? Waarom wel/niet?

Ik stuur de vrijwilligers niets toe. Wel de organisten, die stuur ik van te voren wel de liederen toe. Door mijn eigen zangkwaliteit ben ik niet bang dat een lied niet zal aanslaan. Hier in het noorden oefenen we wel vlak voor de viering.

15. Welke aanbevelingen zou je zelf willen doen met betrekking tot de zangparticipatie binnen de kerkdiensten van de DJI?

Zelf doe ik alles met het oog op de lange termijn. Tijdgebrek is geen issue, het gaat om welke prioriteiten je stelt. Samenwerking met de vrijwilligers is ook belangrijk. Hier in het noorden heb ik bijvoorbeeld een vrijwilliger die eens in de veertien dagen gitaarles komt geven. Dat is creatief omgaan met de mogelijkheden zonder daar zelf tijd aan kwijt te zijn. Er heeft zich ook iemand van het conservatorium aangeboden die band coaching zou willen gaan doen. Dat is dus iets waar ik nu nog geen handen en voeten aan kan geven, de band is er nog niet, maar ik neem zo'n verzoek heel serieus en wil de mogelijkheden onderzoeken. Dus op zoek gaan naar mogelijkheden en niet te veel kijken op de beperkingen die er zijn.

Samenvattend zijn de volgende aanbevelingen vanuit de interviews naar voren gekomen:

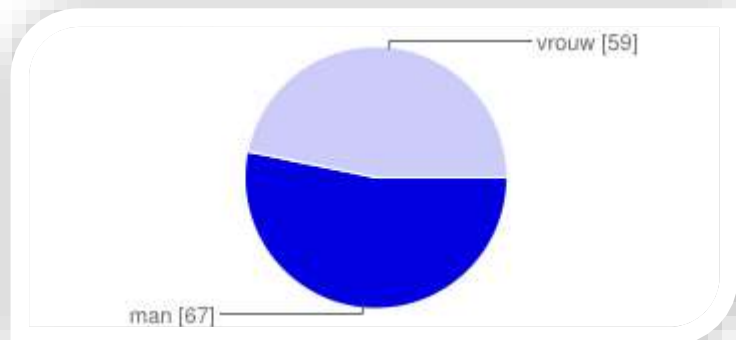
- Alle predikanten en pastores die van zichzelf weten dat ze niet goed kunnen zingen: neem zangles of volg stemvorming. Zorg dat je de zang binnen je vieringen goed heb geregeld. Neem de samenzang serieus.
- Een suggestie om als gezamenlijke predikanten en pastores in koorformatie eens per jaar bij elkaar kunnen komen om nieuwe liederen te leren die we mee kunnen nemen naar de vieringen in onze inrichtingen.
- Een aanbeveling om een uitwisseling van bruikbare liederen op gang te brengen.
- Een aanbeveling om een fonds in het leven te roepen waar op een eenvoudige manier muzikanten uit betaald kunnen worden.
- Een aanbeveling om het eenvoudiger te maken om koren en bands, op incidentele basis, in de inrichtingen toe te laten.
- Aanbeveling voor predikanten en pastores om vooral zelf een onderdeel van je eigen liturgie te blijven. Ken je eigen liederen en durf jezelf te uiten voor de groep.
- Een aanbeveling voor de inrichtingen om gedetineerden, die mee willen helpen bij de zang en de muziek van de kerkdienst, eenvoudiger uit het dagprogramma te kunnen krijgen. Zo kan een koor of een band vanuit de eigen gemeenschap makkelijker vorm gegeven worden.

IV. Cijfers en grafieken

Vraag 1. Ik ben een:

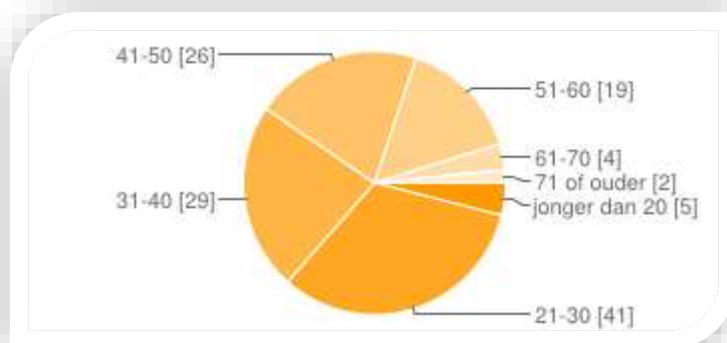
(n=126)

man	67	53%
vrouw	59	47%

Vraag 2. Mijn leeftijd is:

(n=126)

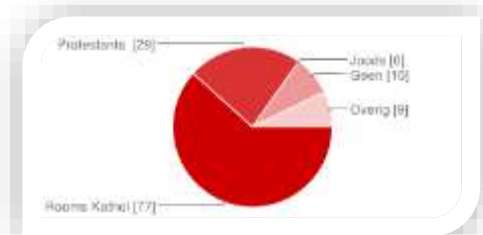

jonger dan 20 jaar	5	4%
21-30	41	32%
31-40	29	23%
41-50	26	20%
51-60	19	15%
61-70	4	3%
71 of ouder	2	2%

Vraag 3. Wat is je kerkelijke (of religieuze) achtergrond?

(n=125)

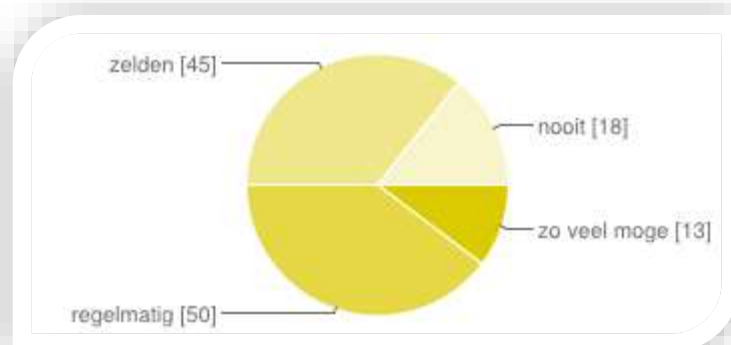
Rooms Katholiek	77	61%
Protestants (gereformeerd, hervormd, evangelisch etc.)	29	23%
Joods	0	0%
Geen	10	8%
Overig	9	7%

Vraag 4. Bezoekt je voor je detentie ook wel eens een kerkdienst of religieuze viering?

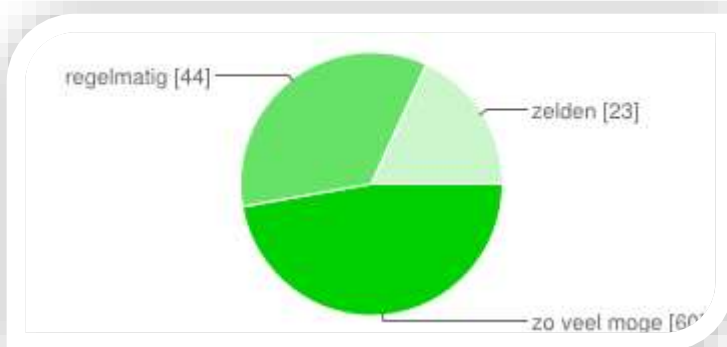
(n=126)

zo veel mogelijk	13	10%
regelmatig	50	39%
zelden	45	35%
nooit	18	14%

Vraag 5. Ik bezoek de kerkdiensten binnen de inrichting:

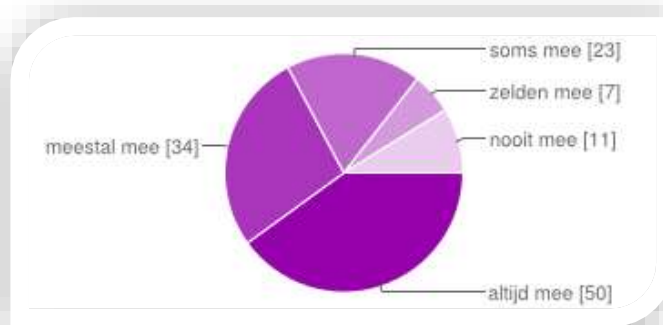
(n=127)

zo veel mogelijk	60	47%
regelmatig	44	35%
zelden	23	18%

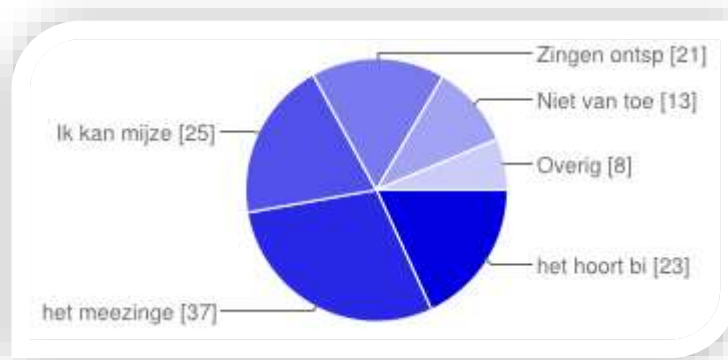
Vraag 6. Tijdens de vieringen zing ik

(n=125)

altijd mee	50	39%
meestal mee	34	27%
soms mee	23	18%
zelden mee	7	6%
nooit mee	11	9%

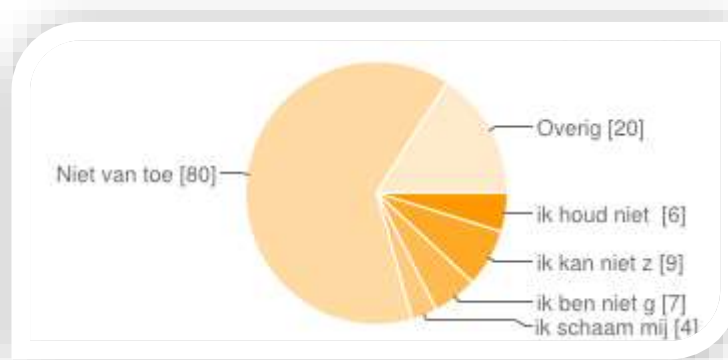

Vraag 7. Mijn belangrijkste reden om mee te zingen is:
(n=127)

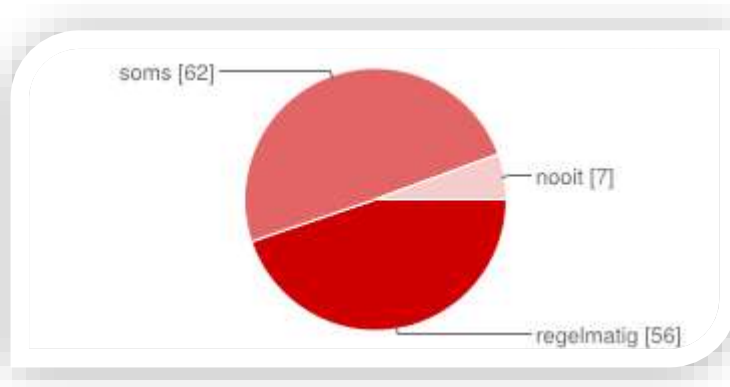
Het hoort bij een kerkdienst	23	18%
Het meezingen van een lied raakt mijn emoties	37	29%
Ik kan mijzelf op God richten	25	20%
Zingen ontspant mij	21	17%
Niet van toepassing, want ik zing niet mee.	13	10%
Overig	8	6%

Vraag 8. De belangrijkste reden voor mij om niet mee te zingen is:
(n=126)

Ik houd niet van zingen	6	5%
Ik kan niet zingen	9	7%
Ik ben niet gewend om in een kerk te zingen	7	6%
Ik schaam mij om te zingen	4	3%
Niet van toepassing, want ik zing wel mee	80	63%
Overig	20	16%

Vraag 9. Tijdens het zingen in de kerkdiensten van deze inrichting wordt er in meerdere talen gezongen
(n=125)

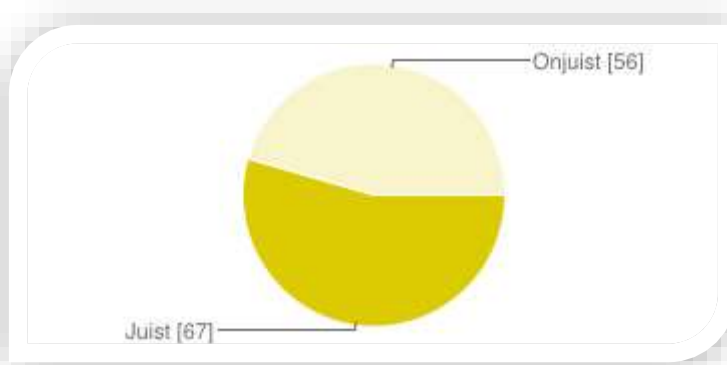

regelmatig	56	44%
soms	62	49%
nooit	7	6%

Vraag 10. Mijn moedertaal is:
(n=125)

- Catalaans
- Pools
- Spaans
- Gipsy
- Nederlands/Limburgs
- Romania
- Indonesisch
- Roma zigeunertaal
- Nederlands/Papiaments
- Antilliaans
- Nederlands
- Armeens
- Engels
- Nederlands/Gronings
- Nederlands/Drents
- Portugees
- Thai
- Ashante - Ghanian
- Surinaams
- Bosnië Herzegovina
- Nederlands/Antilliaans
- Frans en Portugees
- Joegoslavië

Vraag 11. Stelling: Ik zing het liefste in mijn moedertaal
(n=127)

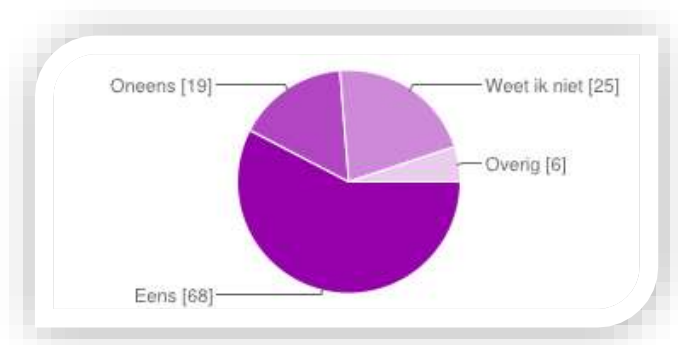
Juist	67	53%
Onjuist	56	44%
Weet niet	4	3%

Vraag 12. Taal of talen waarin ik ook graag in zing is/zijn: (meerdere antwoorden mogelijk)
(n=126)

Nederlands	91	72%
Engels	82	65%
Duits	15	12%
Frans	7	6%
Spaans	48	38%
Pools	2	2%
Overig	19	15%

Vraag 13. Ik zing het makkelijkste mee als de leiding van de kerkdienst, of dominee, het lied goed meezingt
(n=127)

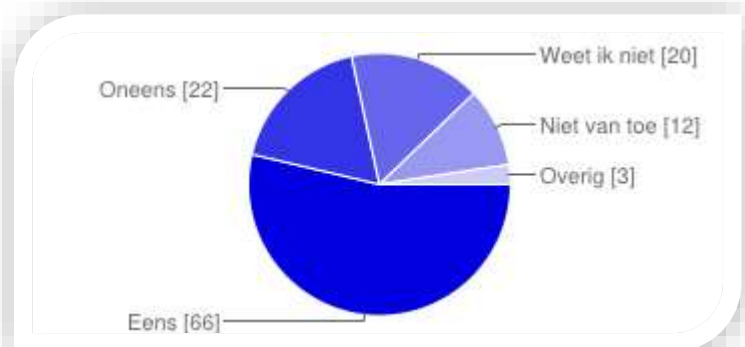
Eens	68	54%
Oneens	19	15%
Weet ik niet	25	20%
Overig	5	5%

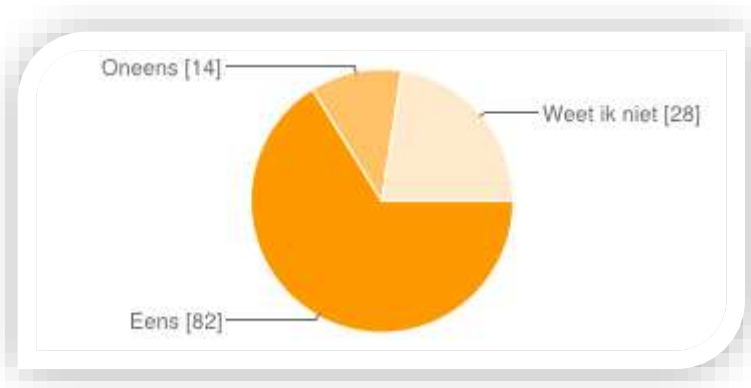
Vraag 14. Ik zing het makkelijkste mee als de kerkvrijwilligers het lied goed meezingen

(n=123)

Eens	66	52%
Oneens	22	17%
Weet ik niet	20	16%
Niet van toepassing	12	9%
Overig	3	2%

Vraag 15. Ik vind muzikale begeleiding een belangrijke voorwaarde om mee te kunnen zingen

(n=124)

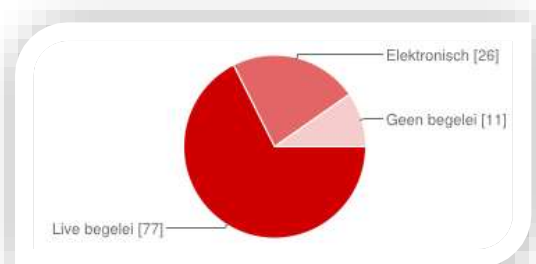

Eens	82	65%
Oneens	14	11%
Weet ik niet	28	22%

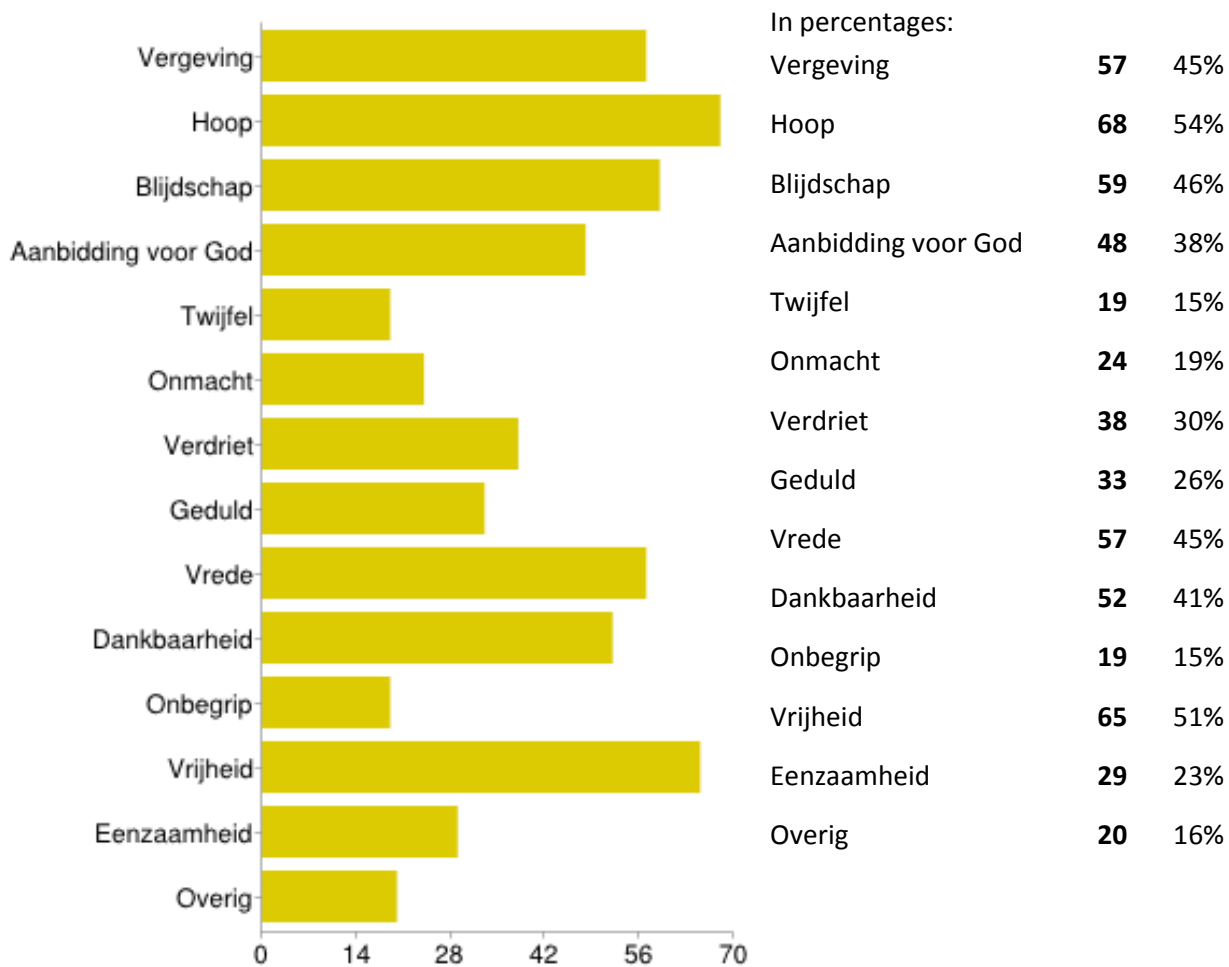
Vraag 16. Mijn favoriete muzikale begeleiding is:

(n=114)

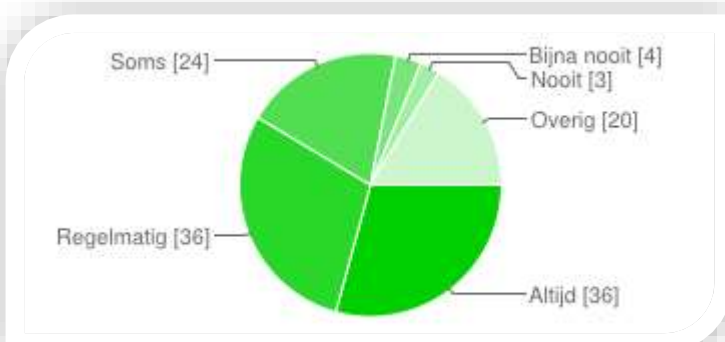
Live begeleiding, piano/orgel/gitaar/fluit etc.	77	61%
Elektronische geluidsbronnen: cd/mp3 etc.	26	20%
Geen begeleiding, a capella	11	9%

Vraag 17. Ik zing tijdens de vieringen graag liederen die gaan over: (meerdere antwoorden mogelijk)
(n=124)

Vraag 18. De liederen die we nu in de vieringen zingen voorzien in deze onderwerpen:
(n=123)

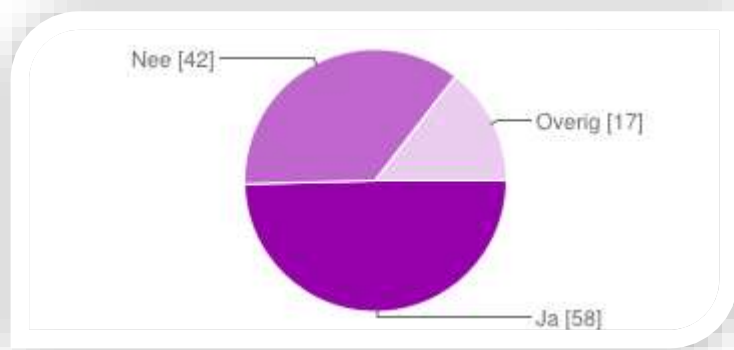

Altijd	36	28%
Regelmatic	36	28%
Soms	24	19%
Bijna nooit	4	3%
Nooit	3	2%
Overig	20	16%

Vraag 19 en 20 hoeft je niet in te vullen, mag wel.

Vraag 19. Stel dat er in jouw inrichting een koor zou worden opgericht om af en toe mee te werken aan de vieringen. Zou je daaraan mee willen werken?

(n=117)

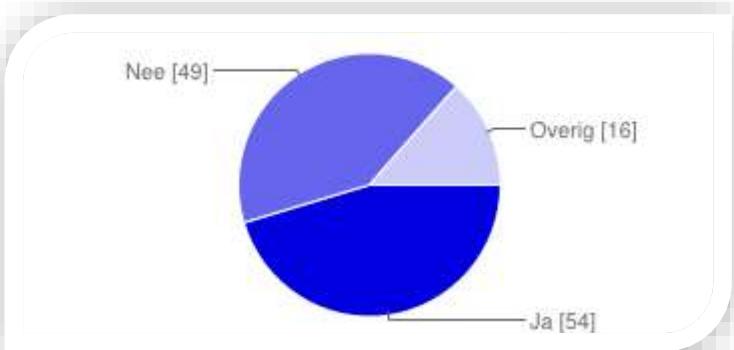
Ja **58** 46%

Nee **42** 33%

Overig **17** 13%

Vraag 20. Stel dat er in jouw inrichting een band zou worden opgericht voor begeleiding van de vieringen. Zou je daaraan mee willen werken?

(n=119)

Ja **54** 43%

Nee **49** 39%

Overig **16** 13%

Vraag 21. Wat wil je verder nog kwijt over zang en muziek tijdens de kerkdiensten?

(n=63)

Alle antwoorden die letterlijk zijn genoteerd op het formulier:

1. Ja, ik hou van zingen en God aanbidden.
2. Meer live muziek
3. Nee
4. Meer variatie qua liedjes Meer tijd voor de band om te oefenen.
5. Een goede Harmonie hebben.
6. Houden zó. Hoort er een beetje bij, maar ik blijf er buiten.
7. Het mag wel wat vrolijker, met een band, of desnoods een CD. Met een band bedoel ik een drumstel etc. etc. etc.
8. Dat er meer moet gebeden en ook meer zingen.
9. Niks

10. geen
11. Het was goed
12. Goed zo!
13. Ik spreek alleen Spaans, het zou mooi zijn als er meer Spaans wordt gebruikt.
14. Ik heb geen belemmeringen, integendeel, het helpt mij om de pijn beter te dragen.
15. -
16. Meer instrumenten, waar wij deel aan kunnen nemen!
17. Meer liederen in het Spaans
18. Live muziek zou leuk zijn, er zijn mensen genoeg die een muziekinstrument spelen, dat weet ik zeker.
19. Dat ik graag kan uitspreken in bekende taal.
20. Het is altijd dezelfde toon
21. Vrolijke dans muziek
22. Bij nieuwe, moeilijke liederen evt. 1 keer voor aanvang eerst zingend repeteren.
23. Vraag 9 tm 21 geen tijd meer, we moesten weg.
24. Het zou fijn zijn dat er variatie zit in de taal (dus niet alleen Ned. talig op één dag) maar verschillende talen.
25. Ik speel drums
26. Mag wel wat meer pit in, niet te serieus.
27. Ik word er heel rustig van en geniet om samen te zingen. Het verbindt ons. Zingen is een manier om God te aanbidden uit volle borst.
28. nee
29. Hebreeuwse liederen zingen, Joods-Christelijk
30. Niets over te zeggen.
31. Bij vraag 19, wel in koor, alleen kan ik niet goed zingen. Verder, Misschien dat staand zingen meer animo creëert? Of 'live' spelen van de instrumenten?
32. Gewoon doorgaan met de kerkdienst hierbinnen. Meer vrijwilligers nemen, meer zielen en vreugde.
33. No
34. Meer zingen - meer vreugde
35. niks, nada
36. Meer instrumenten
37. Zie vraag 17! Graag aanvullende noten.
38. Stress ontspannen
39. Ik vind het goed zo
40. Het is perfect, bedankt voor de moeite die ervoor genomen wordt.
41. Het is mooi.
42. Dat er meer duidelijkheid en meer uitleg wordt gegeven.
43. Het moet meer swingen en minder lijken op sekte muziek
44. Zingen van bekende liederen is beter voor ons om mee te kunnen zingen
45. Muziek heeft meerwaarde
46. Meer gospel
47. Meer liederen in het Portugees
48. Muziek op cd vind ik het mooiste. Het raakt mij qua achtergrondmuziek en tekst natuurlijk.

49. Meer liedjes zingen
50. Ik zing graag en naar hartenlust mee!
51. Geen opmerkingen, alles is goed
52. Alles komt goed
53. Meer, * Langer, * Vaker
54. Meer live muziek
55. Ik vind het mooi, het hoort erbij.
56. Meer Spaanse liederen
57. dat er meer verteld moet worden wie God is en dat die wonderen doet. God heeft mij genezen en sindsdien ben ik Hem gaan geloven. Ik ben blij met me moeder want door haar krijg ik kracht. Ik zal wel iets vertellen over mezelf.
58. Meer vrolijke liedjes
59. Dat de liedjes met meer tempo en diepgang mogen en meer liedjes. En dat mensen meer mogen spreken.
60. Doorzingen
61. su6x
62. Ik wil heel graag nog meer evangelische liedjes zingen. Opwekking/ Bethel Church en liedjes van Darlene Zschech (kerk Australië, naam vergeten)
63. God Bless You

V. Analyse van interesse voor koor- en bandparticipatie

1. Omdat er tijdens het literatuuronderzoek naar voren is gekomen dat er 'best practices' zijn op het gebied van het functioneren van een koor in de gevangenis, leek het mij interessant om langs de zijlijn van mijn onderzoek naar de zangparticipatie tijdens de kerkdiensten, ook de interesse in koorzang te peilen. In totaal heeft 46% aangegeven in een koor te willen zingen. Er is 33% die expliciet geen interesse heeft. Onder de overige 21% bevinden zich respondenten die het niet weten, niet kunnen zingen of af en toe mee zouden willen doen. We moeten ons realiseren dat dit onderzoek dus alleen onder de deelpopulatie is gehouden. Cijfers over de gehele gevangenispopulatie (dus niet alleen kerkgangers) zijn niet voorhanden. Toch kunnen we zien dat bijna de helft van onze respondenten direct zou willen deelnemen. Nader behoefteonderzoek is uiteraard noodzakelijk, maar gelet op de positieve uitwerkingen in de inrichtingen in Israël en Nieuw Zeeland kun je zeggen dat er kansen liggen. De Geestelijke Verzorging kan gezamenlijke activiteiten te ontwikkelen om zichzelf binnen de inrichtingen te profileren. Kooractiviteiten hebben namelijk (aantoonbaar) gunstige effecten op de onderlinge relaties (horizontaal) en op de machtsverhoudingen, dus op het bewakend personeel (verticaal).
2. Vanuit het interview met pastor U. is naar voren gekomen dat zij in haar diensten zoveel mogelijk gebruik probeert te maken van musici onder de populatie. Ik heb dus in de zijlijn van mijn onderzoek ook gepeild hoe de algemene opinie onder kerkbezoekers is rondom muzikale participatie tijdens de kerkdiensten. Van de respondenten gaf 43% aan mee te willen doen, terwijl 39% direct 'nee' antwoordde. Bij deze vraag moeten we ons wel realiseren dat lang niet iedereen een muziekinstrument kan spelen. Zelf had ik deze vraag achteraf beter in moeten leiden. Een vraag over het al dan niet bespelen van een muziekinstrument had hieraan vooraf moeten gaan. Het deelnemen van gedetineerden aan een gevangenisband moet dus verder onderzocht worden.
We kunnen in ieder geval stellen dat een groot deel van de kerkbezoekers bereid is om mee te spelen tijdens de kerkdiensten. Dit kan voor de toekomst van grote waarde zijn. Pastor U. gaf aan dat het samen spelen ook een pastorale functie heeft. Zonder woorden uit te spreken kan er een 'pastoraal gesprek' plaatsvinden terwijl je samen met gedetineerde kerkbezoekers muziek aan het maken bent.

Samenvattend kunnen we stellen dat er een aantoonbare bereidwilligheid onder de kerkbezoekers aanwezig is om zowel in een koor te zingen, als in een band te gaan spelen. Zowel de mogelijkheden voor koor als band moeten in de gevangeniscontext nader onderzocht worden. Vanuit de interviews is naar voren gekomen dat er een probleem kan ontstaan als de inrichting niet akkoord gaat met een gezamenlijke repetitie waarin kerkbezoekers van verschillende afdelingen participeren. Ik adviseer dus nader onderzoek en wellicht een pilot om de meerwaarde van koorzang in de gevangenis aan te tonen.

VI. Analyse van verschillende liturgieën

Afbakening

Tijdens het afnemen van de interviews met de diverse justitiepredikanten en justitiepastores kreeg ik een stapel liturgieën in mijn handen gedrukt. Aan de hand van deze liturgieën heb ik heel wat informatie over het verschillende gebruik van liederen kunnen ontdekken. In het projectplan heb ik niets over liturgieonderzoek geschreven toch wil ik er hier in en bijlage wel kort aandacht aan besteden. Deze analyse is een indicatie. Daarnaast is er geprobeerd om tien liturgieën uit dezelfde periode te ontvangen. Dit is niet verwezenlijkt omdat sommige liturgieën niet voorzien zijn van een datum.

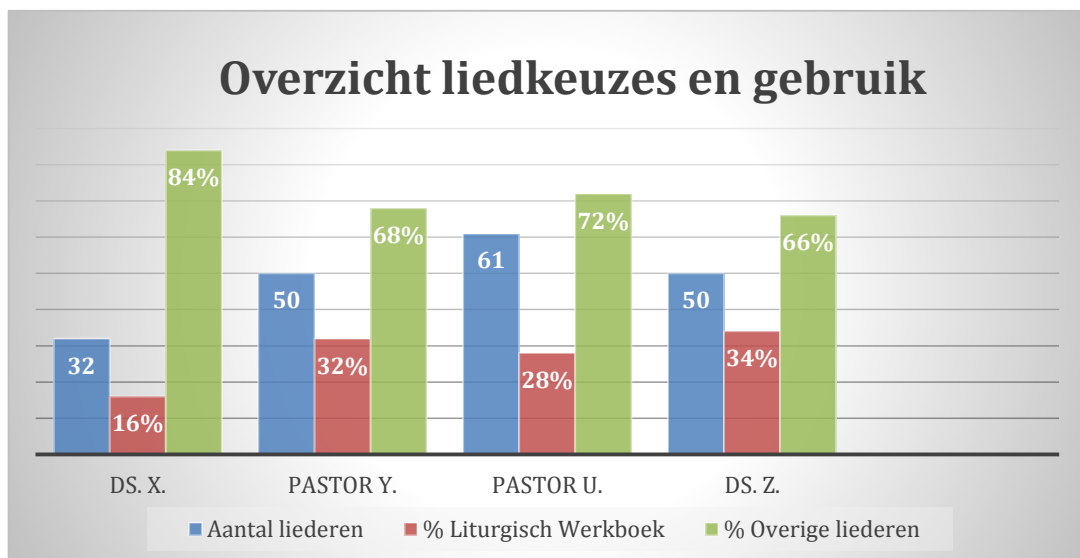
Achtergrond

Na het bestuderen van de 35 liturgieën van ds. Z. kwam ik erachter dat er ontzettend veel verschillende liederen in omloop zijn. Sommige liederen kwamen slechts één keer voor, terwijl andere liederen veel vaker in zijn liturgieën verschenen. Toen ik dit zag heb ik ook aan de andere ondervraagde predikanten en pastores gevraagd om inzage in een aantal (minimaal 10) recente liturgieën. Hier zijn in totaal een serie van vier keer tien liturgieën uit naar voren gekomen.

Korte analyse

Het eerste wat opvalt, is dat er nauwelijks overlap is. Men kiest zelf liederen die bij het onderwerp passen. Deze liederen vinden bijna geen aansluiting bij liturgieën van andere predikanten of pastores. Hieronder ziet u een opsomming van alle verschillende titels die naar voren zijn gekomen. De titels die in 'Liedsuggesties' van het Liturgisch Werkboek (Dun & Oenema, 1997) staan, worden per liturgie aangegeven. Verder worden deze liederen gespiegeld aan de 'overige liederen'.¹⁵

Het percentage liederen dat vanuit het Liturgisch Werkboek wordt gekozen verschilt per geestelijk verzorger sterk. In de onderstaande grafiek ziet u in de blauwe balk steeds hoeveel liederen er in 10 diensten zijn gezongen. De bruine balk geeft de hoeveelheid liederen in percentage uit het Liturgisch Werkboek weer en de groene balk geeft het percentage 'overige liederen' weer.

¹⁵ Bij wijze van afbakening van dit onderzoek is verder geen studie naar de herkomst van deze categorie gedaan. Het gaat om het feit dat er (aangetoond) veel verschillende liederen in omloop zijn.

De liederen die overlap met liturgieën van andere geestelijk verzorgers hebben:

Vanuit het Liturgisch Werkboek:

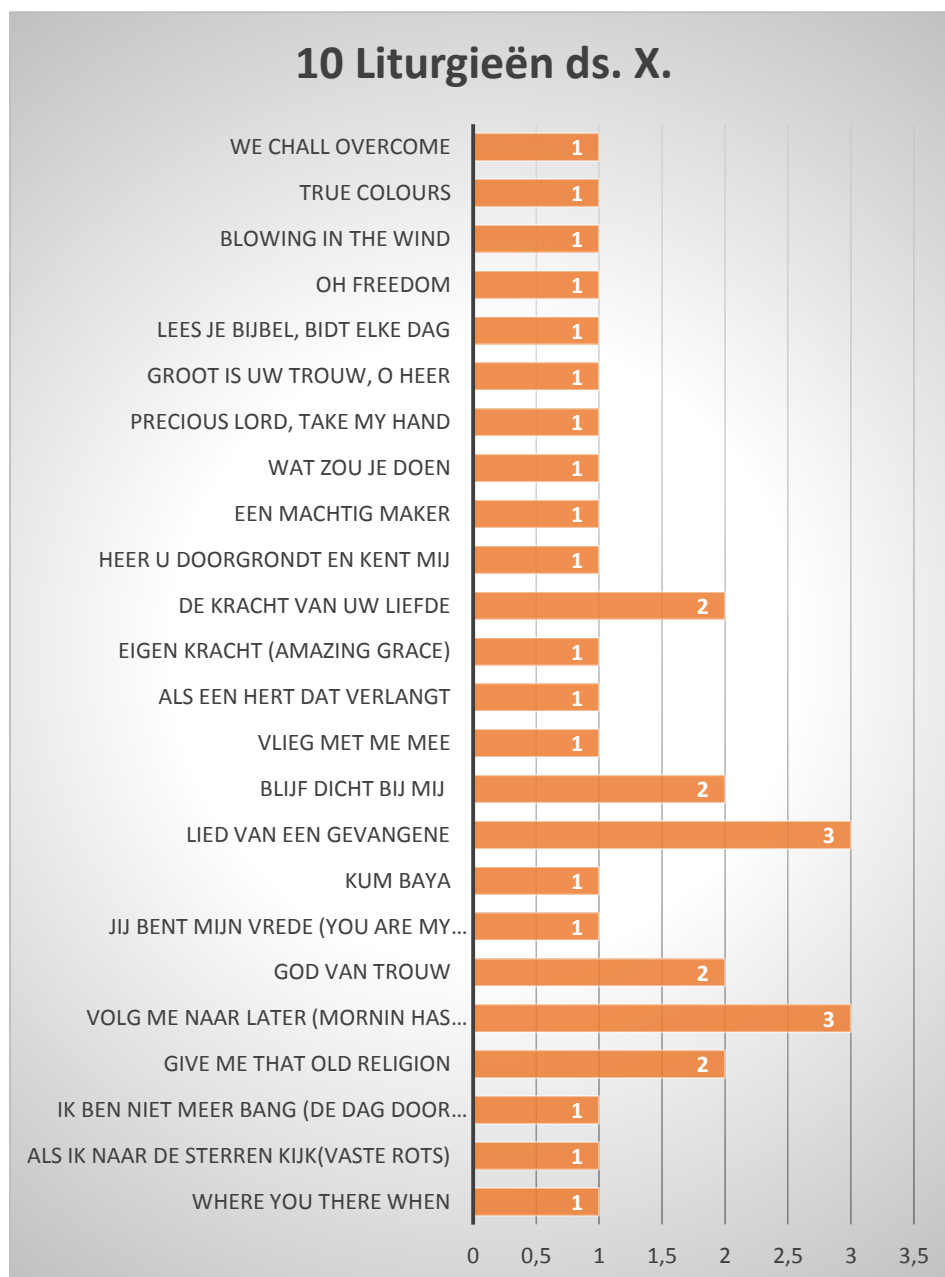
1. Kum Baya (komt in 3 liturgieën voor).
2. Een land om van te dromen (komt in 2 liturgieën voor).
3. Vrede voor jou (komt in 2 liturgieën voor).

Vanuit 'overige liederen'.

1. Oh Lord, hear my prayer (komt in 2 liturgieën voor).
2. Zoekt eerst het Koninkrijk van God (komt in 2 liturgieën voor).

40 Liturgieën onderverdeeld

Hieronder vindt u de liederen die per geestelijk verzorger zijn gezongen.

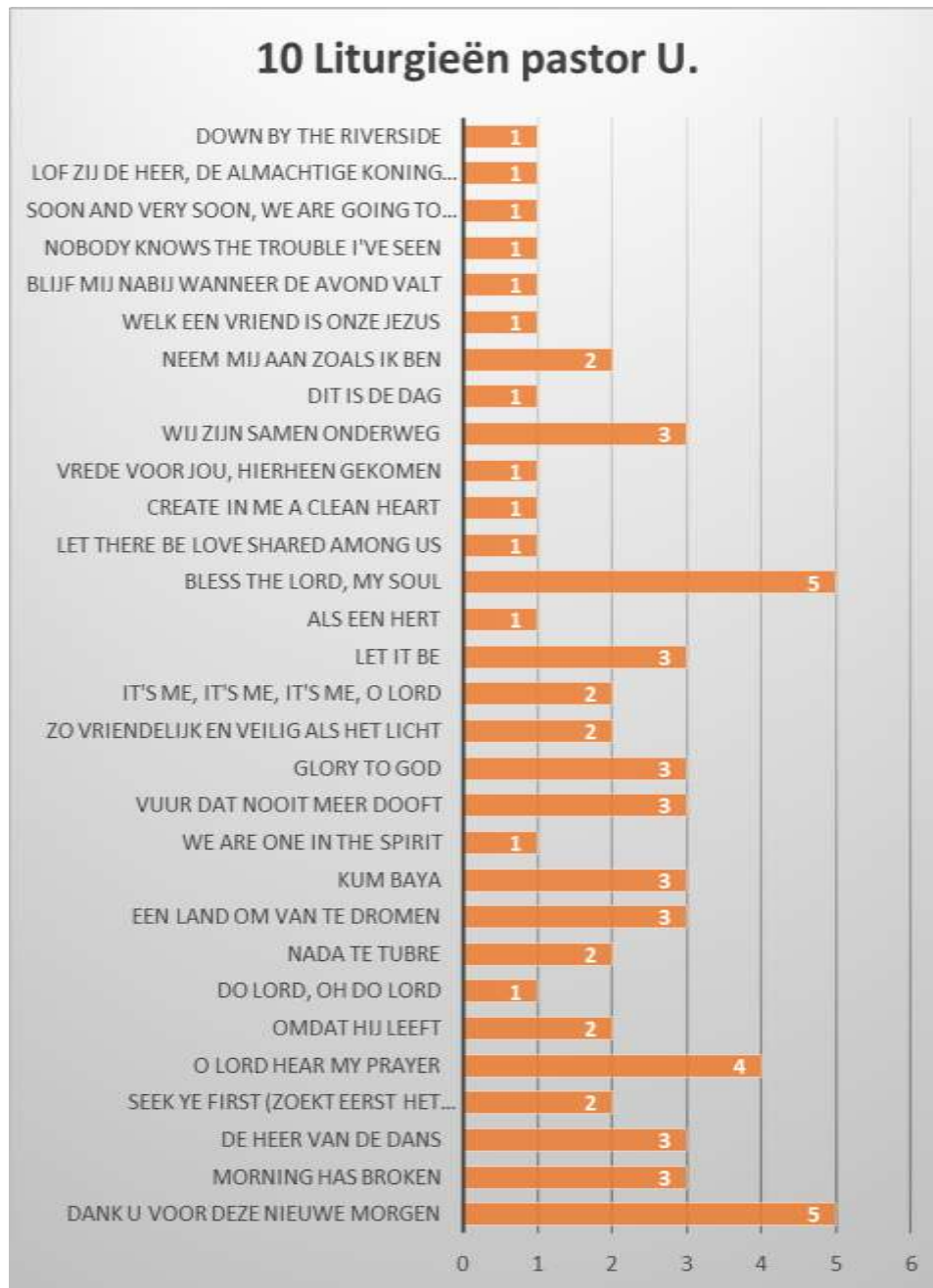

Liederen uit het Liturgisch Werkboek:

<i>Titel</i>	<i>Nummer in het L.W.</i>	<i>Aantal keren voorkomend:</i>
1. <i>We shall overcome</i>	Nummer 79	1 keer
2. <i>Blowing in the wind</i>	Nummer 91	1 keer
3. <i>Oh freedom</i>	Nummer 78	1 keer
4. <i>Kum Baya</i>	Nummer 84	1 keer

Herkomst liedtitels ds. X.

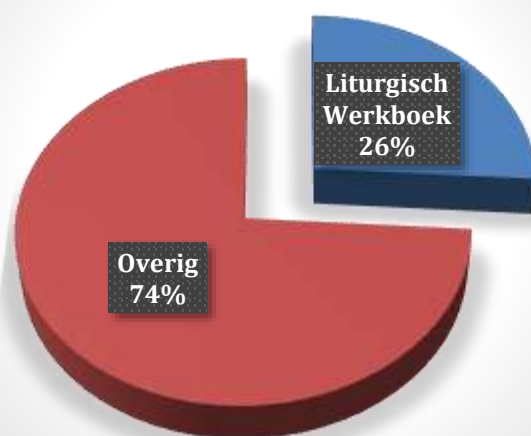

Liederen uit het Liturgisch Werkboek:

<i>Titel</i>	<i>Nummer in het L.W.</i>	<i>Aantal keren voorkomend:</i>
1. <i>Kum Baya</i>	Nummer 84	3 keer
2. <i>Nobody knows...</i>	Nummer 76	1 keer
3. <i>Vrede voor jou</i>	Nummer 149	1 keer
4. <i>Let there be love</i>	Nummer 99	1 keer
5. <i>Let it be</i>	Nummer 92	3 keer
6. <i>Zo vriendelijk, zo veilig</i>	Nummer 136	2 keer
7. <i>Een land om van te...</i>	Nummer 160	3 keer
8. <i>De Heer van de dans</i>	Nummer 191	3 keer

Herkomst liedtitels pastor U.

Liederen uit het Liturgisch Werkboek:

Titel	Nummer in het L.W.	Aantal keren voorkomend:
1. <i>Amazing grace</i>	Nummer 81	1 keer
2. <i>Dank U voor deze..</i>	Nummer 178	3 keer
3. <i>Kum Baya</i>	Nummer 84	1 keer
4. <i>Heer, onze Heer</i>	Nummer 187	1 keer
5. <i>Zo vriendelijk, zo veilig..</i>	Nummer 135	1 keer
6. <i>Woord dat ons oproept</i>	Nummer 192	2 keer
7. <i>Uit vuur en ijzer</i>	Nummer 217	4 keer
8. <i>Zomaar een dak</i>	Nummer 100	3 keer

10 Liturgieën ds. Z.

Liederen uit het Liturgisch Werkboek:

Titel	Nummer in het L.W.	Aantal keren voorkomend:
1. <i>Waar je woont op deze...</i>	Nummer 148	1 keer
2. <i>Die mij droeg op....</i>	Nummer 161	1 keer
3. <i>Bewaar ons, o God</i>	Nummer 221	1 keer
4. <i>Een land om van te...</i>	Nummer 160	1 keer
5. <i>Laat elk talent....</i>	Nummer 218	1 keer
6. <i>Woord dat ons oproept</i>	Nummer 192	1 keer
7. <i>Wat de toekomst ons...</i>	Nummer 201	1 keer
8. <i>Onze Vader, onze Vader</i>	Nummer 159	4 keer
9. <i>Vrede voor jou</i>	Nummer 149	2 keer
10. <i>Wij komen naar de....</i>	Nummer 155	2 keer
11. <i>Waar liefde mensen...</i>	Nummer 102	2 keer

Herkomst liedtitels ds. Z.

Samenvattend

We kunnen stellen dat er in totaal 192 liederen in 40 diensten zijn gezongen. Vijf liederen werden in liturgieën van meerdere geestelijk verzorgers gevonden. Deze liederen zijn bij elkaar goed voor 14 noteringen. Bij elkaar goed voor een overlap van 7%. Dus 93% van de liederen heeft geen raakvlak met liederen van andere geestelijke verzorgers. In totaal is er 51 keer uit de 'Liedsuggesties' van het Liturgisch Werkboek gezongen, dat staat voor 27% van alle gekozen liederen.

Dus er zijn, naast de 'Liedsuggesties' van het Liturgisch werkboek veel andere liederen in omloop die meer gezongen worden dan de 'Liedsuggesties' zelf. Er is praktisch geen overlap in liedkeuze tussen verschillende pastores. Deze conclusie kunnen we trekken uit de analyse van 10 liturgieën van vier verschillende justitiepredikanten en justitiepastores.

Tot zover de zeer beknopte analyse van verschillende liturgieën.